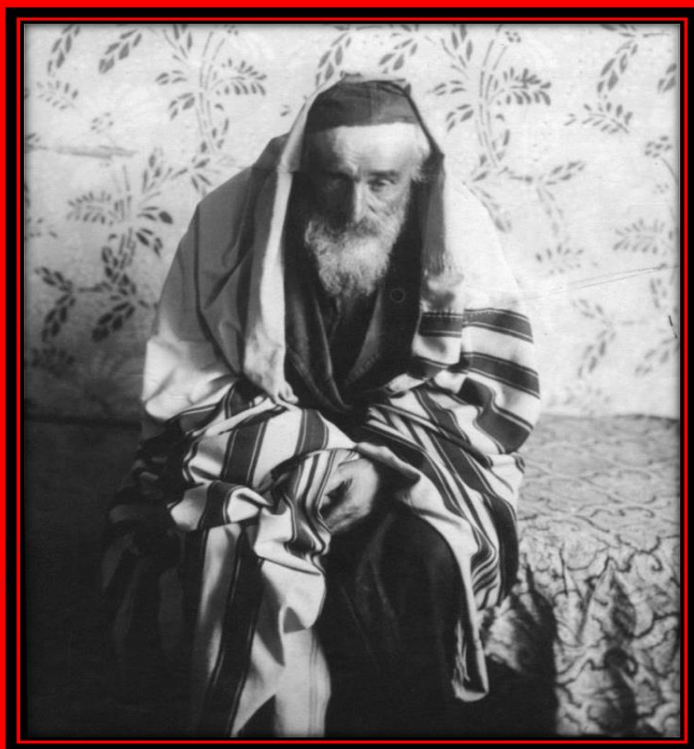

Михайло Гутор

ВСЕСПАЛЕННЯ

**в історії єврейських громад: Волочиська, Ізяслава,
Летичева, Славути, Чорного Острова.**

**Національний історико-меморіальний заповідник «БабинЯр»
Київ-2026**

Палац Мошинського у Фридрихівці, 1925 р.²

Волочиськ — місто в Україні, адміністративний центр Волочиської міської громади Хмельницького району.

Волочиськ належить до стародавніх поселень. Спочатку це поселення називалось Волочище. Походить ця назва від слова «волочити», тобто перетягувати волок. За часів Галицько-Волинського князівства і в наступні століття тут проходив торговельний шлях із Заходу на Схід.

Вперше згадується Волочиськ під назвою села Волочище в Подільському акті князів Збараських від 9 липня 1463 року. До цього Волочище належало волинському магнату князю Василю Збараському, після смерті якого, за подільчим актом 1463 року, село перейшло у володіння його сина Семена Збараського.

За даними «Словника географічного Королівства Польського», 4 травня 1518 року король Сигізмунд I Старий підтвердив права князя Костянтина Острозького на володіння маєтками, отриманими як спадок бабці його першої дружини Тетяни Семенівної з Гольшанських — княжни Марії Несвицької-Рівненської та її чоловіка — князя Семена Васильовича Несвицького-Збараського-Колоденського. 1545 року поселення було власністю князя Михайла Збараського.

¹Wołoczyska // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1893. — Т. XIII. — S. 882. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XIII/882; Wołoczyska, [w:]Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol – Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 70. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/700; Маньковська Р.М. ВОЛОЧИСЬК [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2003. - 688 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Volochnysk_mst; Матусяк В. Волочиськ у літературних творах. URL: <https://volochysk.com.ua/archives/1644>

²URL: <https://au.pinterest.com/pin/frydrykw-1925-genealogia-polakw--297167275409960657/>

Наприкінці XVIII — початку XIX століття граф Мошинський — спадкоємець А. Ф. Мошинського — заклав у Волочиську волосний банк, збудував п'ятиповерховий кам'яний палац, приміщення школи, а також палац за 4 версти на схід від містечка, поклавши цим самим початок новому поселенню, яке було названо його іменем — Фрідрихівкою. У 1866 році у Фрідрихівці вже налічувалося 58 дворів і 167 ревізьких душ (дорослих чоловіків).

У 1870 році через Волочиськ була прокладена залізниця, яка сполучила Київ зі Львовом. Тоді ж було закінчено будівництво залізничної станції Волочиськ. 4 листопада 1871 року Підволочиськ був сполучений із Волочиськом, і це була перша залізнична лінія, що поєднала Галичину зі Східною Україною.

Єврейські крамниці на привокзальній вулиці залізничної станції Волочиськ. 1900 р.³

Невдовзі графиня Шембек продала Волочиський ключ разом із Фідріховкою та іншими селищами Янушу Ледоховському (1791 – 1864), який одразу ж розвернув активну господарську діяльність: броварня, свічковий завод, нові школи. За сприяння Анели Ледуховської десять років потому німецьке товариство «Збруч» відкрило місцевий цукровий завод потужністю п'ятдесят тисяч пудів на рік, а вже за рік через місто пролягла залізнична колія, що зв'язала схід і захід України. Завдяки останній з 1880-х Волочиськ перетворився на великий торговель центр, посідаючи перше місце по експорту

³URL: <https://www.thecuckootree.com/volochisk/>

зернових серед сухопутних пунктів на кордоні (тут постійно перебували до шести десятків іноземних комісіонерів).

На початку ХХ століття цей фактор разом із збільшенням обороту наявних підприємств Леона Янушевича Ледоховського (цукрового заводу до півтора мільйони карбованців на рік, броварня – тридцять дві тисячі) та відкриття нових (фабрики залізних печей та тютюнова, миловарня, водяний млин) дав поштовх до розквіту міста – на 1913 рік тут налічувалося 190 приватних крамниць, декілька десятків заїжджих дворів, чотири церковно-парафіяльних школи (одно і двокласні в місті та по одній в Фрідріхівці і Мисловій), фундушне народне училище графа Мошинського, дві приватні бібліотеки, три книжкових крамниці, кінематографічний театр, клуб, чотири фельдшери та п'ять зубних лікарів.

Волочиськ, біля залізничної станції. 1909 р.⁴

Волочиськ неодноразово фігурував у художній прозі та спогадах як корифей пера, так і менш відомих авторів. Цікавою історико-літературною пам'яткою є щоденник фламандського мандрівника XVII ст. Ульріха фон Вердума, який зберігається в Берліні. Там, поміж іншого, описується дорога з Чорного Острова до Збаража через Волочиськ, річку Збруч та село Клебанівку. 26 листопада 1671 р. автором занотовано: «...через глибоку долину до Волочиська півтори милі. Це мале містечко з замком, оточене валами з землі та частоколом, але все – фортеця і будинки – спустошені...». Власником Волочиська називається князь Дмитро-Юрій Вишневецький⁵.

Цінний матеріал з минулого міста знаходимо у подорожніх нотатках поета і прозаїка Всеволода Володимировича Крестовського (1839-1895). Уродженець

⁴URL: <https://www.thecuckootree.com/volochisk/>

⁵Матусяк В. Волочиськ у літературних творах. URL: <https://volochysk.com.ua/archives/1644>

Київської губернії, він також відомий, як перекладач окремих творів Т. Шевченка. Нарис «Вздовж австрійського кордону» надруковано у зібранні творів письменника, виданому на початку ХХ ст. у Санкт-Петербурзі. Перебуваючи на посаді військового журналіста, Крестовський відвідав українські губернії. Волочиськ він називає «єврейським царством», оповідає про особливості проживання прикордонного населення, явище контрабанди, робить прогноз, що майбутнє місто розростеться поблизу залізничної станції. Цікаві подробиці є про костел (збережений до сьогодні) та парафіяльну кам'яну церкву на пагорбі (на місці сучасного Покровського храму у Волочиську-1).

Волочиськ фігурує у кількох творах видатного українського письменника, діяча дисидентського руху, лауреата Державної премії імені Т. Г. Шевченка Бориса Антоненка-Давидовича (1899-1984). Колишній студент історико-філологічного факультету Київського університету Борис Давидів (саме таким було прізвище майбутнього літератора) у важкі часи Визвольних змагань приїздить до Кам'янця-Подільського, який тоді, у 1919 році, був столицею Української Народної Республіки, місцем перебування уряду Директорії. Тут обдарований юнак вирішує вступити до юнацької школи офіцерів, а згодом приєднується до Шевченківського полку УНР та бере участь в бойових діях на Поділлі. Запекла боротьба українських військ у «волочиській пастці» згадується у книзі спогадів «На шляхах та роздоріжжях», а обставини відступу Дієвої армії УНР із Кам'янця через Волочиськ стали основою сюжету оповідання «Блакитна Галілея».

Волочиськ був окупований німецькими військами 6 липня 1941 року. З вересня 1941 року було створено гетто. Гетто було огорожене колючим дротом та охоронялося місцевою поліцією. В'язнів гетто, яких вважали придатними до роботи, піддавали каторжним роботам.

Єврейська громада⁶

Слід відзначити, що Волочиськ у складі Старокостянтинівського повіту Волинської губернії належав до т.зв. Смуги постійної єврейської осілости, яка була створена у 1791 р. указом імператриці Катерини II. Документ передбачав заборону для іудеїв постійно проживати за межами чітко окресленої території Російської імперії, до якої належали Правобережна Україна, Царство Польське, Литва, Білорусія, Бессарабія, Латгалія (частина сучасної Латвії). Виключеннями щодо цих обмежень у різні часи були лише окремі категорії єврейського населення: купці 1-ї гільдії, люди із вищою освітою, звільнені із війська рекрути, цехові ремісники тощо. У ХІХ ст. «смуга осілости» була розширена до

⁶Єврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908-1913) 16томів. Електронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том 5. Брессюир — Гадасси (1910). — с. 735. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom05_1910__ocr.pdf; Российская еврейская энциклопедия; Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Типография Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009; Матусьяк В. «Євреї Волочиська: невідома історія». Частина 1. URL: <https://volochysk.com.ua/archives/3175>; Матусьяк В. «Євреї Волочиська: невідома історія». Частина 2. URL: <https://volochysk.com.ua/archives/3210>

губерній Півдня України та Лівобережжя (окрім Харківської). Результатом обмежень проживання стали надзвичайна скупченість населення та бідність єврейських містечок. І Волочиськ не був винятком.

Друга половина XIX – початок XX ст. стали часом бурхливого економічного зростання Волочиська та «золотого періоду» єврейської громади містечка.

Указом імператора Миколи I євреям «смуги осілості» було заборонено жити на 50-верстовому відтинку вздовж державного кордону (верста дорівнювала 1066 метрам). Вірогідно, саме тому зростання єврейського населення Волочиська припадає вже на другу половину XIX ст. Адже це обмеження скасоване наступним імператором, Олександром II, у 1858 р.

У багатотомному польському «Словнику Географічному» повідомляється, що в 1860 р. у Волочиську була синагога та 2 єврейські молитовні будинки (за іншими даними на 1863 р. – 3 синагоги – авт.). Вже через десятиліття в нашому містечку проживало 1180 мешканців (а це 326 димів – податних дворів), з яких 58% складали євреї. Йдеться про історичний Волочиськ, який прилягав до лівого берега Збруча – сучасний мікрорайон Волочиськ-1.

Водночас «Єврейська енциклопедія» подає наступні дані щодо єврейського населення Волочиська у XIX ст.: у 1847 р. тут проживали 1516 мешканців обох статей, у 1897 — вже 3295 (49,1% населення містечка). За родом занять це, переважно, були ремісники (кравці, чоботарі, бондарі, ковалі, кушнірі тощо), оптові та роздрібні торговці. Після отримання звістки про загибель імператора Олександра II 4-5 травня 1881 р. у Волочиську спалахнули антиєврейські безлади, під час яких були створені загони самооборони. Через рік царським урядом видано «Тимчасові правила» – низку указів, за якими євреям заборонялося поселятися в сільській місцевості (щоправда, незабаром їм все ж було дозволено проживати у 101-му селі, які фактично потім стали єврейськими містечками).

У 1880-их роках Волочиськ відвідав інспектор прикордонної сторожі, уродженець Київської губернії, досить відомий свого часу письменник Всеволод Крестовський. У подорожньому нарисі «Вздовж австрійського кордону» автор, поміж іншого, писав: «...Офіційно у Волочиську нараховується 1168 мешканців обох статей, але насправді їх може бути набагато більше, оскільки ніщо так не вислизає з-під контролю урядової статистики, як єврейське населення, особливо у прикордонних місцевостях. А Волочиськ – це зовсім єврейське царство. Тут навіть на фронтоні кам'яного костелу, прикрашеного двома муроносними урнами, красується у променях золотий єврейський напис, чого раніше ніде й ніколи не доводилося мені бачити...»

У 1890 році в містечку Волочиськ діяло вже 8 синагог, до яких могли зараховувати й невеликі молитовні будинки. У сусідньому Купелі на 1865 рік існувало 3 синагоги, було відкрите однокласне народне єврейське училище (1871), у 1907 році – єврейська школа. На 1896 рік волочиським рабином був Колтун. Серед купільських рабинів відомі імена Койфмана (1859), Лейзера Харіфа (1880-ті), Йоселя-Лейб Глейзера (кінець XIX ст.).

У 1906 р. Броня Альшинецька відкрила тут жіноче єврейське училище, а у 1909 р. вже діяло приватне чоловіче єврейське училище. На початку 1900-их років у Волочиську була створена партійна організація Бунду («Загального єврейського робітничого союзу у Литві, Польщі і Росії») із 50 членів. На 1911 р. тут працювали 2 єврейські школи (з них одна – т.зв. «талмудична»). У 1912 році функціонувало єврейське позичково-ощадне товариство. Активним було й культурне життя громади: діяли клуб, театр, 2 приватні бібліотеки.

У довіднику («Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Типография Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона») за 1913 р. наведений докладний перелік підприємств, установ та організацій, власниками чи керівниками яких були місцеві єврейські мешканці.

Із цього надзвичайно цікавого документу ми дізнаємося, зокрема, що у Волочиську було:

- три готелі – «Київський» Ц. Штейнмана, «Петербурзький» Б. Клеймана, «Слов'янські номери»;
 - 3 книжкові лавки – Вайгера, Криштуля і Мучніка; продаж періодики – Йосифа і Шейви Мучників;
 - типографія Боруха Лейбовича Криштуля;
 - фотоательє Іти Фаєрштейн;
 - кінотеатр «Ілюзіон» Мойші Вайзофа поблизу залізничного вокзалу (за деякими даними, відкритий 1910 р.);
 - аптека Раїни Гродзенської, яку орендувала Ліба-Рухля Бужанська, а управляв Зейм Бужанський;
 - фабрика дерев'яної стружки та пакувальних ящиків Менаше Гальперіна, яку орендував Д. Коренбліт, – виробляла продукції на 20 тисяч карбованців щорічно;
 - вальцьовий млин Янкеля Лібмана;
 - фабрика печей Гуна.
- Вказано, що ярмарки у Волочиську тоді відбувалися щочетверга через кожні два тижні.

Меїр Лейб бен Іехіель Михаель

Одним із відомих уродженців Волочиська початку XIX ст. був Меїр Лейб бен Іехіель Михаель, більш відомий за акронімом (аббревіатурою імені) Мальбім (1809 – 1879). Роки дитинства Мальбіма малодосліджені. Відомо, що він рано залишився без батька, виховувався вітчимом, а згодом був відданий на навчання до Варшави, де вразив учителів здібностями та знаннями із богословських й світських наук. Згодом молодий магід (проповідник) став рабином у польському Кемпені, а потім – у Бухаресті. У важкі часи, коли на Мальбіма безпідставно звели наклеп та ув'язнили, протекцію йому склав відомий тоді багач і філантроп, шериф Лондона Мойсей

Монтефіоре. Маючи багато ворогів серед прихильників реформізму, ортодоксальний вчений вимушений був переїздити з міста у місто: Париж, Ленчиця, Херсон, Могилів, Майнц, Кеннігсберг, Вільно... Наступним місцем призначення рабина мав стати Кременчук, однак по дорозі Мальбім помер у Києві. Уродженець Волочиська став відомим завдяки оригінальним тлумаченням та коментарям до «Шултан Арух» – кодексу традиційного іудейського права, і до Танаху – книги, яку називають єврейською Біблією. Робота Мальбіма була характерна докладним філологічним аналізом та спробами усунути протиріччя між усною й писемною традицією іудаїзму, між Торою (П'ятикнижжям Мойсея) та наукою.

Єврейський слід можна побачити в забудові окремих хат із двома ганками (вочевидь, колись пристосованих під крамниці) у тому ж Волочиську-1. Згадуються й численні слова з іврити чи ідиш, котрі вкоренилися у місцевих говірках: «бахур» – маленький хлопчик, «махлювати» – обманювати, «цимес» – найсмачніше у страві, «хохма» – предмет для жартів, «шабаш» – збіговисько, «шмон» – обшук, «мішігене» – дурник, «башляти» – платити грошима, «кореш» – приятель, «заварганити» – приготувати, «покоцати» – розрізати, «стояти на стрьомі» – бути на сторожі, «стирити» – вкрати, «хана» – кінець й сотні інших слів. Мабуть, багато хто із волочисьців у дитинстві ласував гоголем-моголем – солодкою стравою зі збитих із цукром або цукровою пудрою яєць, чи штруделем – рулетом із фруктовою начинкою. Але чи приходило нам на думку, що ці кулінарні традиції були запозичені українцями у сусідів-євреїв?

Учні Волочиської єврейської школи та їх учитель М. Шмулензон. 1928 р.

У період військових конфліктів 1917-1921 р. на території України єврейське населення потерпало від погромів, здійснених червоноармійцями, бійцями Добровольчої армії генерала Денікіна, окремими анархістськими підрозділами, отаманськими загонами. Однак влада УНР рішуче засуджувала такі безлади з людськими жертвами. Про це, зокрема, свідчить телеграма головного отамана Армії УНР Симона Петлюри коменданту тилу з вимогою негайно розстрілювати провокаторів, що підбурюють козаків до єврейських погромів. Телеграма датована 17 червня 1919 р., її текст наступний (зі збереженням стилістики):

«...Всім всім смерть погромникам. У часопису «Український козак», число третє, повідомлення, що в Волочиську після вступу нашого війська самими козаками був заарештований невідомий робітник, що підбивав наших козаків до єврейського погрому. Коли це було в дійсності, то наказую провокаторів негайно розстрілювати, повідомивши про це населення. Надалі в таких випадках вимагаю твердості і рішучої розправи з такими провокаторами по закону військового часу». Головний отаман Петлюра, Наштадарм Тютюнник⁷.

Перша волочиська трудова артіель чоботарів.

Із встановленням радянської влади на початку 1920-их років життєвий рівень єврейського населення краю суттєво знизився через погроми та більшовицьку політику «воєнного комунізму», що підірвала дрібну торгівлю й

⁷Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 169. – Арк. 32.

кустарні промисли. Ситуація дещо покращилася в часи курсу нової економічної політики (НЕП), коли були легалізовані приватна й кооперативна торгівля.

У радянський період до Другої світової війни у Волочиську мешкало: у 1923 р. – 1930 єврейських жителів, у 1926 — 2068 (28,4% від загальної кількості мешканців), у 1927 — 2097, у 1931 — 1414 (62%), у 1939 — 753 людини.

Характерна риса цього періоду – існування легальних єврейських організацій та установ. У рамках політики «коренізації», що мала за мету поглибити підтримку радянської ідеології серед національних меншин, у 1920-их роках були створені єврейські сільради й національні райони, де організовувалися єврейські школи й заклади культури, а ідиш стала офіційною мовою діловодства та навчання. Зокрема, Волочиська єврейська сільська рада заснована у 1926 р.

У 1921 р. було створене волочиське відділення Євкомолу – Єврейського комуністичного союзу молоді. Наступного року при районному відділі народної освіти започаткована єврейська секція (євсекція). У 1925 р. організований єврейський колгосп ім. Леккерта (названий на честь Гірша Леккерта – революціонера, члена партії Бунд, чоботаря за професією). Жителів обслуговувала єврейська хата-читальня. У 1926-27 р. у місті також працювало відділення Товариства землевпорядкування єврейських трудівників (ОЗЕТ).

У 1926-1927 р. у Радянському Союзі посилися репресії проти сіоністів – прихильників існування окремої єврейської держави (Ерец-Ізраель), яку пообіцяв створити британський уряд на підмандатній території Палестини. Зокрема, закритий Хе-Халуц – орган сприяння сільському господарству, що готував молодих переселенців у «Землю обітовану», припинено діяльність Комуністичної робітничої партії «Поалей Ціон», спортивного товариства «Маккабі». У 1928 р. постановою уряду радянської України все майно релігійних організацій ставилося на баланс НКВС. А на початку 1930-их боротьба з іудаїзмом стала тотальною, лише у 1931 р. по республіці закрито 112 синагог.

Із поворотом державного курсу від підтримки нацменшин до їх переслідувань у 1938 р. ЦК КП(б)У оголосив єврейські навчальні заклади «джерелом буржуазно-націоналістичного впливу». Їх закрили, або перевели на російську й українську мови викладання. Напередодні Другої світової війни, у квітні 1939 року, єврейські національні райони в УРСР були розформовані, а мережа установ та друкованих органів ліквідована.

Голокост⁸

На початку липня 1941 року Волочиськ був окупований частинами 6-ї німецької армії. У липні та серпні 1941 року місто контролювала німецька військова комендатура (Ортскомендантура). Ортскомендантура призначила мера та створила допоміжну поліцію.

⁸Encyclopedia of CampsandGhettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1489-1490. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%20II_PartB.pdf; Холокост на території СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009.

У вересні 1941 року повноваження було передано німецькій цивільній адміністрації. Волочиськ став районним центром у гебіті Проскурів у складі Генерального комісаріату Волині та Поділля. Гундершафтсфюрер Шмербек був призначений гебітскомісаром⁹. У самому Волочиську було створено пост німецької жандармерії, якому підпорядковувався підрозділ української допоміжної поліції. Акції, спрямовані проти єврейського населення гебіту Проскурів, до якого входив Волочиськ, були здійснені в 1942 році відділом поліції безпеки (Sipo-Aussendienststelle) у Старокостянтинові – очолював гауптшарфюрер СС Карл Граф.

Влітку та восени 1941 року у Волочиську було запроваджено низку антиєврейських заходів. Євреям наказали носити розпізнавальні знаки, спочатку пов'язки із зіркою Давида, а пізніше жовті нашивки. Німецька влада створила у Волочиську гетто. За словами дитини, яка вижила, ФріміЛауб, невдовзі після прибуття німців вони «обгородили місто приблизно 20 кварталів — і всі євреї мусили виїхати зі своїх домівок і переїхати жити в цю місцевість»¹⁰. Євреїв щодня забирали на примусові роботи за межами гетто. В іншому випадку їм не дозволялося залишати гетто, яке було огорожене колючим дротом і охоронялося українською поліцією. У Волочиську німецькі сили безпеки провели щонайменше дві масштабні акції проти євреїв. Лауб описує одну акцію, коли багатьох євреїв вигнали з гетто та зібрали разом у порожньому заводському приміщенні, де їх змусили роздягнутися та здати всі свої цінності. Звідти євреїв колоною повели за місто для розстрілу. Фрімі разом зі своєю сестрою та матір'ю вдалося уникнути розстрілу, назвавши себе неєвреями, яких забрали туди помилково; але після цього їх кілька тижнів тримали у в'язниці під слідством, поки їм не вдалося втекти та повернутися до гетто. Незадовго до ліквідації гетто у вересні 1942 року Лауб втекла через огорожу гетто, і її мати змусила переховуватися, спочатку з неєврейкою за плату, але потім відокремила її від решти родини. Однак через німецькі погрози смертної кари для будь-кого, кого спіймають за переховування євреїв, жінка дуже злякалася та вигнала Лауб на вулицю, і їй довелося шукати притулку в іншому місці протягом кількох місяців¹¹.

У серпні 1942 року євреїв із сусідніх сіл, зокрема з Купеля, Фрідріхівки та Війтівців, було переселено до гетто. 11 вересня 1942 року поліція безпеки (SPO) ліквідувала гетто, розстрілявши всіх євреїв, що залишилися. Кількість убитих євреїв, ймовірно, становила близько 3000 осіб, хоча радянські джерела наводять дещо більші цифри¹². Масові розстріли були здійснені загоном застави Sipo з Старокостянтинова за сприянням німецької жандармерії та української

⁹BA- BL (Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде), BDC (Берлінський документальний центр), SSHO 2432 (колекції BDC, різні файли), Organisationsplan de besetzten Ostgebieten nach dem Stand vom 10. März 1942, hg. Vom Chef de Ordnungspolizei, Berlin, March 13, 1942 (Організаційний план окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року).

¹⁰ Меморіальний музей Голокосту США, Вашингтон, округ Колумбія, RG-50.030*0123, інтерв'ю з Фрімою Лауб, 7 травня 1990 р.

¹¹ Там само.

¹² Документи ДНК (Державна Надзвичайна Комісія) вказують на те, що понад 8000 євреїв було розстріляно за один день. На нашу думку, ця кількість жертв значно завищена. Див. ДАРФ (Державний архів Російської федерації), 7021-64-795, С. 94–96, 139.

поліції. Восени 1942 року українські поліцейські заарештували та розстріляли ще кілька сотень євреїв, яких знайшли в переховуванні.

У липні 1944 року дев'ятох чоловіків, які служили в місцевій поліції у Волочиську під час німецької окупації, судила радянська влада. Усіх їх визнали винними, а шістьох з них засудили до смертної кари та повісили у Волочиську, а інших трьох засудили до каторжних робіт.

У документах військово-польового суду під головуванням майора юстиції Пахомова, що відбувався 10-11 липня 1944 року на станції Волочиськ, названо іншу кількість – близько 4 тисяч загиблих. Районна комісія провела розкопки місця поховання біля підніжжя яру та полів, що належали колгоспу імені Шевченка. Могила мала розміри: 20 м довжини, 17 м ширини, 2 м глибини. Після відкриття могили знайдено трупи у неприродних для тілопокладання позах – в сидячому, напівлежачому вигляді. При медичному огляді визначено, що більшість мирних громадян була кинута у яму живими, приглушеними тупою і холодною зброєю. Інша частина загиблих мала кульові вогнепальні поранення у потиличній та скроневій частинах. Серед знайдених трупів встановлено переважну кількість жінок (в т.ч. вагітних), стариків і дітей. Було визначено, що діти закопувалися живцем разом із батьками.

1945 року у Чернівцях було розшукано колишнього слідчого Волочиської

жандармерії Вільгельма Фей. У січні 1946 року на допиті Фей повідомив подробиці масового розстрілу мирного єврейського населення у Волочиську.

У 1947 році на могилі на цегляно-цементованому постаменті розміром 0,8×2,3×2,3 м. встановлено цегляно-цементований обеліск висотою 5,7 м. з металевою меморіальною плитою розміром 0,4×0,5 м. із написом: «На цьому місці в 1941-1944 р. німецько-фашистськими загарбниками були по-звірячому розстріляні жителі району». Автором пам'ятника, зведеного на

Перший пам'ятник на братській могилі жертв нацизму.

пожертви громадян, був місцевий житель, колишній працівник сфери торгівлі Гершель Горбатий. Братська могила жертв нацизму взята на державний облік за категорією «пам'ятка історії місцевого значення» рішенням Хмельницької обласної ради народних депутатів №31 від 19.03.1983 року (охоронний номер 2073).

Станом на 2022 р. Меморіал капітально відремонтований зусиллями Волочиського машинобудівного заводу та міської ради, перебуває у задовільному стані, забезпечений вільний прохід до місця поховання, зі сторони прилеглої вулиці встановлений інформаційний щит.

У 1961 р. на найбільшому в США єврейському кладовищі Монтефіоре у Нью-Йорку Першою Волочиською благодійною асоціацією відкрито меморіал пам'яті жертв Голокосту у Волочиську, на якому викарбовано прізвища загиблих.

Сучасний вигляд реставрованої братської могили мирних єврейських жителів, розстріляних нацистами у 1942 р.

Єврейський цвинтар¹³

Вулиця Білокам'яна у Волочиську – одна з найменших. По суті, тут є лише кілька хат, які простягаються на південь від залізничного насипу з мостом на межі Хмельниччини й Тернопільщини. Це околиця мікрорайону Волочиськ Перший – колишнього містечка Волочиськ, котре прилягало до Збруча і де до Другої світової війни повноцінне життя було ключем. За вулицею починаються ділянки пасовищ, а далі – т.зв. «фоса» – рівчак навколо пагорба, який місцеві жителі називають Окописьком. З першого погляду важко здогадатися, що у хащах на цьому узвишші розташовується унікальне свідчення про життя нашого міста минулих століть – старе єврейське кладовище, або ж, як кажуть самі євреї, – «дім вічності». Згідно традицій іудаїзму кладовище (кіркут) – місце недоторкане, тут неможливі перепоховання й допоховання, окрім деяких особливих випадків. Серед кам'яних мацев (надгробків) зустрічаються датовані ще початком XIX ст. Вертикальні стели прикрашені рельєфними та різьбленими символічними зображеннями. Однак дослідити цю цікаву

¹³МатусьякВ.«Євреї Волочиська: невідома історія». Частина 1. URL: <https://volochysk.com.ua/archives/3175>

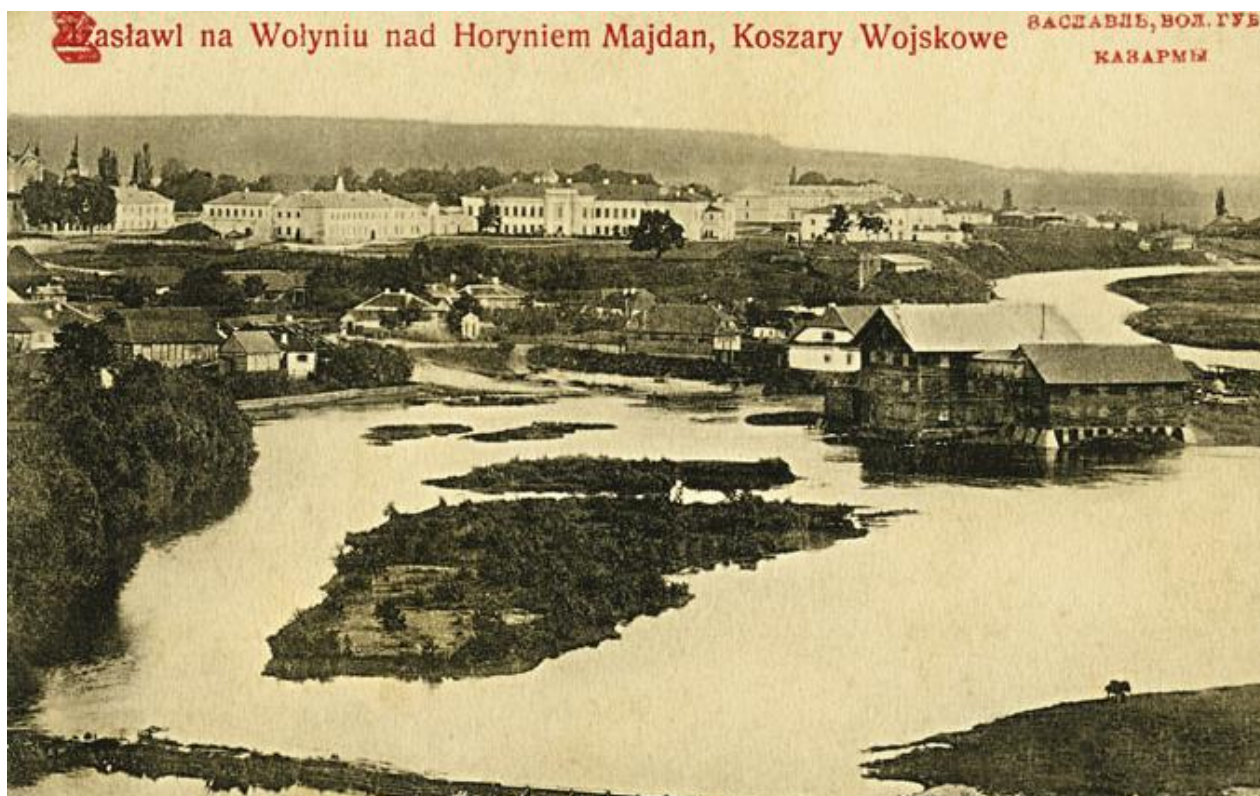
поховальну пам'ятку досить важко, оскільки частина надгробків запала у землю й поросла густою травою.

Не кожному жителю відомо, що єврейських цвинтарів у Волочиську – одразу три. Окрім Окописька, це найстаріше кладовище по вулиці Незалежності на приватній садибі неподалік від церкви Покрови Пресвятої Богородиці. Від нього практично не залишилося й сліду, а лиш уламки окремих плит. Відомо, що тут ховали людей ще понад чверть тисячоліття тому. Так існує фото надгробку, датоване 1759 р. Таке ж занедбане кладовище є поруч із братською могилою місцевих євреїв, розстріляних нацистами у 1942-му. Там знайшли свій останній спочинок родичі загиблих, котрі заповідали поховати себе поруч.

Мацеви єврейського кладовища на південно-західній околиці Волочиська.

Ізяслав, вид на палацовий комплекс. 1910-ті.¹⁵

Ізяслав — місто, адміністративний центр Ізяславської міської громади Шепетівського району.

Назва міста на різних мовах, у різні часи: Zaslavia — латинська назва міста; Zasław — польська назва; זסלף — гебрійська назва; Изяслав, Изяславль —

¹⁴ Tadeusz Jerzy Stecki. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. — T. 1. — Lwów, 1864. — С. 283-304. URL: <https://polona.pl/preview/06c14a79-b34d-450c-af13-e3e3682382d7>; Baliński M., Lipiński T. Zasław // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa : nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — Т. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 926—928. URL: <https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcbf8?page=194>; Міньков І. І. Изяслав — місто старовинне: Істор.-краєзнав. докум. нарис. 2-е вид. Шепетівка, 2000; Федотов В. З приводу святкування так званої 920-ї річниці заснування м. Изяслав. URL: <https://web.archive.org/web/20160918045525/http://prostir.museum.ua/post/37559>

¹⁵ Палац на річці Горинь був резиденцією Сангушків. Резиденція стала місцем, де проводилися культурні заходи магнатів і шляхти. Це були бали, театральні вистави, прийоми. Тут двічі був польський король і австрійський імператор. В палаці було зібрано велика кількість мистецьких творів. Це був і живопис, і порцеляна, і меблі. І фактично таких великих резиденцій на території Хмельницької області було досить мало. Далі проти їхньої родини у царській Росії почали розслідування. Приводом слугувало польське повстання проти російської імперської влади. Сангушки тоді стали на бік повсталих. Через це князя Романа Сангушка позбавили титулу і відправили у заслання до Сибіру. Після того, як змінилися власники, палац Сангушків зазнав перебудови. Його перепроєктували під казарму, в якій мали розміститися помешкання, їдальня та бібліотека для офіцерів російського війська. А пізніше просто зробили військові склади. Все що було цінне, вивозилося. А що не вивозилося – відкручувалося і відбивалося. Сама будівля пережила Другу світову, але частково було пошкоджено дах. В самому палаці військові вже не були, але вони тримали територію під охороною, за парканом і нікого не підпускаючи. Фактично не проживаючи там і не роблячи ремонту, палац під впливом людей і під впливом природних умов занепадав. І коли наприкінці XX століття військові покинули територію, це вже фактично були руїни.

російська назва – вживається згідно з указом російського імператора Миколи II від 1910 року; Saslau — німецька назва; Ізяслав — офіційна зросійщена назва, є українською транслітерацією російської назви міста.

Одне з ключових міст Погорини, єдине місто в Україні, де збереглася планувальна структура часів Київської Русі¹⁶, історичний центр Заславщини, постав із поєднання двох міст: Старого Заслава і Нового Заслава.

Волинський дослідник Тадеуш Стецький у своїй праці *Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym* точно окреслив всі ті дискусії, що оточують теорії виникнення міста Ізяслав: «*Мабуть, немає на Волині міста, початок якого був би менш ясним, ніж Заслава*».

Окремі історики датують заснування міста 987 роком Володимиром Святославичем, котрий подарував ці володіння своєму сину Ізяславу.

Саме латиномовний правовий акт земельного планування епохи Великого князівства Литовського і Руського містить першу згадку про Заслав (Szaslaw), яким підтверджується володіння поселенням князем Федором Острозьким. В оригіналі документ від 18 грудня 1390 року до наших часів не дійшов, його запис зберігся в затвердженій копії 1544 року володаря Русі Зигмунта I.

Заслав у 1910 році.¹⁷

Так само з документа правового характеру, інвентаря 1579 року походить перша згадка про місто Новий Заслав (Новое место), засноване в XVI столітті на протилежному правому березі річки Гориня. Привілеєм 1583 року Новому Заславу надане маґдебурзьке право, згодом поновлене привілеєм 1754 року.

¹⁶ Ізяслав — єдине місто в Україні, де збереглася планувальна структура часів Київської Русі (відео). URL: <https://web.archive.org/web/20140714115915/http://krapka.km.ua/izyaslav-jedyne-misto-v-ukrajini-de-zberehlasya-planuvalna-struktura-chasiv-kyjivskoj-rusi/>

¹⁷ URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1150786910069966&set=gm.4107327476170489&id=1631896067046988>

Після Другого поділу Речі Посполитої та захоплення більшої частини Волинського воєводства російськими військами згідно з указом російської імператриці Катерини II від 8 грудня 1792 року назва міста Заслав після чотирьохсот років від часу першої документальної згадки була піддана російщенню та перейменована на співзвучне Ізяслав (Ізъяславль). Очевидно конвенційна російська назва ніяк не могла прижитися на чужому місці, якщо через майже сто двадцять років змусила видавати окремий указ ще одного укрáїножера – російського імператора Миколу II «Про перейменування повітового міста Заслав, Волинської губернії, на Ізяслав», після якого нова назва почала впроваджуватися в життя системою примусу і покарань.

Костел Святого Йосифа. Ізяслав, 1913 р.

У час коли український народ не мав власної держави, коли православна українська церква перебувала в занепаді, у Заславі була здійснена спроба культурно-мистецького окреслення властиво української перспективи національного поступу. По смерті князя Кузьми Івановича Заславського вдова Анастасія Заславська (Гольшанська Дубровицька) замовила виготовлення нарядного фоліанту – чотириєвангелія. Робота над перекладом і переписуванням євангелія розпочалася 1556 року в монастирі Пресвятої Трійці в Заславі, де було створено більшу частину книги. Закінчили роботу над євангелієм вже в монастирі Різдва Пресвятої Богородиці, що в Пересопниці (звідси й назва книги — Пересопницьке Євангеліє) 1561 року, яка нині є присяжною книгою і національним символом українців¹⁸.

¹⁸ Анна Романовська, Володимир Федотов. Знаки часу. Звідки «хвилі» в Пересопницькому Євангелії? URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/HistCulture/PeresopnycjaGospel.html#Anchor22>

За результатами першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року 47,5% мешканців Заслава послуговувалися їдишем; 31,6% українською; 13,7% російською; 5,4% польською; 0,2 %німецькою; 1,6% іншими мовами¹⁹.

В роки Другої світової війни Ізяслав окупований гітлерівцями від 5 липня 1941 р. по 17 лютого 1944 р.

Велика синагога, вид на західний та північний фасади. 1929 р.²⁰

18

Велика синагога²¹ — пам'ятка юдейської сакральної архітектури, що знаходиться в старій частині міста Ізяслава при вулиці Шолома Алейхема. Це одна з найстаріших культових споруд міста. В минулому виконувала роль головного релігійного, культурного, соціального і організаційного осередку заславського кагалу.

Синагогу збудували в XVII столітті євреї, які оселилися в Заславі. Початково це була мурована з каменю будівля з характерними стрілочатими вікнами. Призначалася виключно для чоловіків. Її південна стіна прилягала безпосередньо до міських мурів, через що була включена в систему міських фортифікацій.

В другій чверті XVII століття в синагозі розпочав свою проповідницьку діяльність видатний єврейський богослов Натан Ганновер.

Велику синагогу неодноразово відвідував гебрейський етнограф Семен Анський, який підтримував тісні взаємини з заславським рабином і записав від нього чимало зразків єврейського фольклору.

¹⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. – Т. 32: Подольская губерния / Под редакцией Н. А. Тройницкого. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб, 1904. – 306 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/perepys32_1904/perepys32_1904.pdf

²⁰ URL: <https://www.facebook.com/photo?fbid=460692364611970&set=pcb.460692711278602>

²¹ Котляр Є. Сакральна і повсякденна єврейська архітектура // Нариси з історії та культури євреїв України. Київ: «Дух і Літера», 2009. URL: <https://www.scribd.com/document/689603958/Narysy-z-Istorii-Ta-Kultury-Ievreiv-Ukrainy>

1927 року синагогу відвідали і зарисували учасники експедиції Всеукраїнського музею єврейської культури імені Менделе Мойхер-Сфорима.

В другій половині ХХ століття будівлю пристосували під котельню Фабрики музичних інструментів «Октава». Нині споруда занедбана і не використовується.

Єврейська громада²²

Єврейська громада існувала в Ізяславі з ХVІ ст.

У 1765 р. в Ізяславі проживало 2807 євреїв, в 1886 р. – 6633, в 1897 р. – 5998 (47,6%), в 1912 р. – 6365, в 1926 р. – 3820 (32,6%), в 1939 р. – 3208 євреїв.

На початку ХVІІІ ст. в Ізяславі жив учень Баал-Шем-Това знаменитий кантор ребе Мордехай.

У 1857 р. в Ізяславі було 14 синагог, в 1886 – 9, в 1889 – 10, в 1902 – 11.

У 1886 р. в Ізяславі діяли єврейська лікарня, богадільня, бібліотека Марка Боруха Фельда (закрита в 1913 р.), чоловіче, жіноче та змішані приватні єврейські училища.

На початку ХХ ст. в Ізяславі жив цадик Авром-Ієшуа Розенфельд.

На початку 1920-х рр. діяла нелегальна сіоністська організація.

Натан Нета Гановер (1610 — 14 липня 1683 р.) — єврейський рабин, талмудист та кабаліст раннього нового часу. Проповідник, мемуарист, містик.

До початку національної революції 1648–1676 рр. мешкав у м. Заславль (нині м. Ізяслав), потім у Західній Європі.

Автор широковідомої хроніки "Болото безодні" ("Явен Мецула"), яку видано у Венеції (Італія) 1653 р. і яка є цінним джерелом з історії українського єврейства доби середньовіччя.

Твір став своєрідним мартирологом єврейства, що загинуло в Україні впродовж 1648–1649 рр., він вирізняється відчуттям історії та просякнутий релігійним містицизмом.

²² РСЕ; Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том седьмой. Данциг — Ибн-Эзра, Иуда (1910). – С. 682 URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom07_1910__ocr.pdf

Голокост²³

Підрозділи 6-ї німецької армії окупували Ізяслав на початку липня 1941 року. Протягом двох тижнів від початку німецького вторгнення до окупації міста невелика кількість євреїв евакуювалася на схід, а деяких чоловіків призвали до лав Червоної Армії або зголосилися на службу до неї, тож на початку окупації в місті залишилося близько 3000 євреїв. У липні та серпні 1941 року місто перебувало під владою німецької місцевої комендатури (Ortskommandantur), яка також створила місцеву адміністрацію та поліцію з числа мешканців. Серед призначених був чоловік на ім'я Дігас, який виконував обов'язки «коменданта» (ймовірно, начальника поліції), а також Богуцький, який став мером міста (Bürgermeister). У вересні 1941 року владу було передано німецькій цивільній адміністрації. Ізяслав став адміністративним центром гебітету Заслав, до якого входили Плужне, Лахівці та Теофіполь, а також Заслав. Гебітскомісаром був оберфюрер СА Кнохенгауер²⁴. Восени 1941 року в Ізяславі було створено німецький жандармський пост; він контролював місцеву українську поліцію.

Влітку та восени 1941 року в місті було вжито таких антиєврейських заходів: було створено Єврейську раду (юденрат); євреям наказали носити розпізнавальні символи, зокрема Зірку Давида; їх відправляли на примусові роботи; їм забороняли залишати межі міста.

Перша антиєврейська акція в місті відбулася 24 серпня 1941 року. Цього дня 45-й резервний батальйон поліції під командуванням майора поліції Мартіна Бессера за допомогою української поліції зібрав усіх євреїв, наказавши їм взяти з собою цінні речі для переселення в інше місце, за словами одного з тих, хто вижив, до Палестини. Близько 16:00 решту жінок і дітей було звільнено, але приблизно 1000 євреїв, переважно чоловіків, було вивезено на машинах на розстріл²⁵. Масовий розстріл було здійснено на узліссі Облужського лісу, приблизно за 1,5 кілометра на південь від міста. Для масового поховання німці використовували оборонні укріплення, підготовлені радянською владою для приховування танків. За словами свідка, євреїв змусили лягти обличчям вниз на дно ровів і стріляли в спину²⁶.

Невдовзі після цього масового розстрілу, наприкінці серпня або на початку вересня 1941 року, німецька влада створила в Ізяславі гетто для єврейських спеціалістів, відібраних перед Акцією, та для інших євреїв, яким вдалося

²³ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P.1369-1370. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 18, 63. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

²⁴ BA-BL (Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде), BDC (Берлінський документальний центр), SSNO (колекція BDC, різні файли) 2432, Організаційний план окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року, опублікований начальником поліції порядку, Берлін, 13 березня 1942 року.

²⁵ Телеграма вищого керівника СС та поліції Росії Південь, обергрупенфюрера СС Фрідріха Еккельна, № 160, від 25 серпня 1941 року (VHAP, Група обліку — Командування штабу рейхсфюрера СС). Цього дня батальйон також здійснив розстріли євреїв у Баранівцях та Дубрівцях (Житомирська область), загалом убивши 1342 особи в трьох окремих акціях (більшість, однак, було вбито в Ізяславі).

²⁶ Архів візуальної історії Фонду Шоа, № 33649; #27799.

вижити. Крім того, євреїв до гетто звозили з навколишніх сіл, зокрема з Білогородки²⁷. За оцінками, в гетто було ув'язнено до 2500 осіб²⁸.

Гетто розташовувалося в Старому місті Ізяслава, яке раніше було зайняте змішаним населенням євреїв, українців та росіян. Воно включало велику двоповерхову будівлю синагоги та близько 15-20 будинків. Воно було огорожене парканом з дерев'яних дощок та колючим дротом зверху. Гетто також охоронялося німецькою та українською поліцією. Деякі євреї пробиралися через дірки в паркані, знімаючи свої жовті значки, щоб знайти їжу.

Схоже, що новоприбулих розміщували в синагозі, в якій загалом перебувало від 500 до 1000 євреїв. Однак, за іншим джерелом, синагога використовувалася як лікарня. Деяких євреїв, які захворіли на тиф, періодично забирали з лікарні та розстрілювали²⁹.

За словами Семена Шидера, приблизно через місяць після створення гетто відбулася ще одна облава, під час якої більшість чоловіків, що залишилися (близько 200 осіб), забрали транспортом. Він вважає, що цих чоловіків також розстріляли. Після цього в гетто залишилося лише кілька чоловіків-спеціалістів³⁰.

Ті, хто вижив, називають єврейського старійшину або керівника єврейської поліції Абрашу Галевича (або Каленича). Єврейська поліція була відома певною корупцією у зборі цінностей у євреїв для німців, і вона не мала гарної репутації. Деякі євреї залишали гетто під конвоєм української поліції для примусової роботи в сільському господарстві або ремонту доріг і мостів. Ці колони іноді отримували їжу від інших місцевих жителів, які жаліли їх, і євреї намагалися контрабандою провезти цю їжу до гетто³¹.

Німці організували ще одну масштабну акцію проти гетто 27 червня 1942 року. Після облави на євреїв, фахівців та їхні сім'ї відвели в гетто. Решту євреїв перевезли на вантажівках до місця приблизно за 1 кілометр на південний захід від міста, де загін поліції безпеки та СД за допомогою німецької та української поліції розстріляв понад 2000 людей. Окрім фахівців та їхніх сімей, ще кілька євреїв вижили, ховаючись на горищах або за фальшивими стінами, або втікаючи в сільську місцевість.

Після Акції решту приблизно 140 спеціалістів-робітників та їхні родини повернули до меншої території гетто. Серед завдань, які їм тепер доручили, було сортування та ремонт одягу, зібраного на місці розстрілу³².

Після остаточної облави в січні 1943 року, коли більшість євреїв, що залишилися, було розстріляно, гетто в Ізяславі припинило своє існування.

²⁷Там само, # 50048, свідчення Ліди Гарнаги з Білогородки, яка датує створення гетто серпнем 1941 року; # 27799, Семен Шидер з Ізяслава, однак, датує його початком вересня 1941 року; # 33649, Софія Фінкель, стверджує, що гетто було створено для тих, хто залишився після першої акції.

²⁸Там само, # 27799, наводить цифру від 2000 до 3000, що видається правильним, враховуючи, що в місті залишилося близько 3000 євреїв, близько 1000 було вбито наприкінці серпня 1941 року, а кілька сотень згодом було привезено з сусідніх сіл.

²⁹ Там само, № 50048; #33649.

³⁰ Там само, №27799.

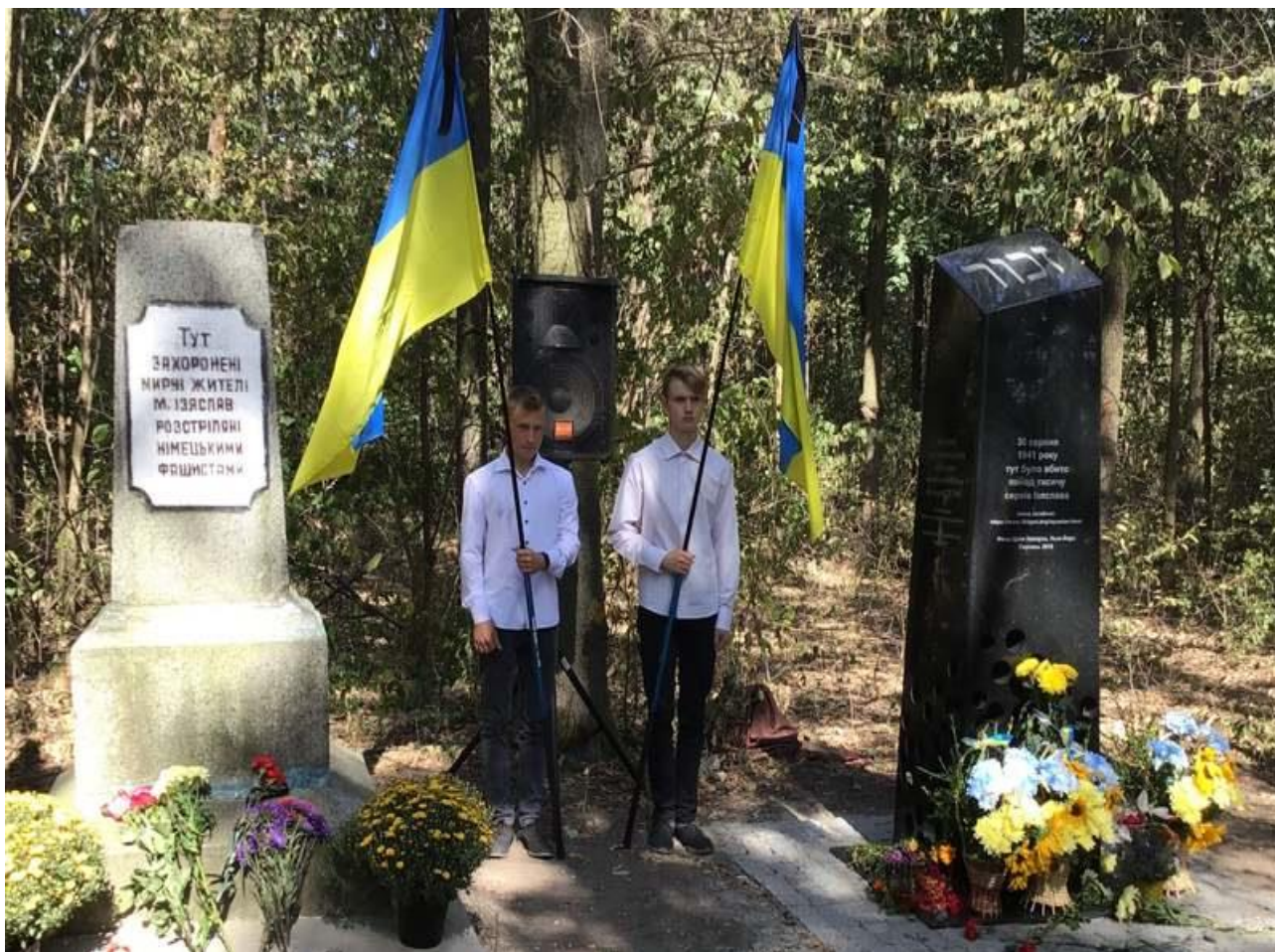
³¹ Там само, № 27799; #32021.

³² Там само, №50048.

Кільком євреям вдалося втекти та вижити за допомогою місцевих жителів, які погодилися переховувати їх протягом коротшого чи тривалішого періоду часу.

Загалом, між 1941 і січнем 1943 року в Ізяславі було вбито близько 3500 євреїв (включаючи євреїв із сусідніх сіл)³³.

Німецька справа проти Мартіна Бессера, колишнього командира 45-го резервного поліцейського батальйону, яку розглядав суд у Регенсбурзі в 1971 році, не призвела до покарання через його похилий вік та погане здоров'я (у 1971 році Бессеру було 79 років).

Меморіал на місці розстрілу євреїв Ізяслава. Урочище «Облоги» на південній околиці міста Ізяслав. 11 вересня, 2019 р.³⁴

³³ Згідно зі звітом ЧГК по Ізяславу, за період окупації було вбито понад 5 тис. мирних жителів, а також 6 тис. військовополонених (див. Поділля у Великій Вітчизняній війни (1941–1945 рр.). – Львів, 1969. – С. 113. – 416 с. Більшість жертв серед цивільного населення, ймовірно, були євреями.

³⁴ URL: https://ye.ua/kultura/44789_Na_izyaslavschini_vstanovili_monument_pam_yati_ubitim_yevreyam.html

Летичів, 1875 р.³⁶

Летичів — селище, центр Летичівської селищної територіальної громади Хмельницького району.

Спочатку місто мало назву Лещин і було розташоване на лівому березі річки, там де знаходився дерев'яний костюл. Після знищення міста татарами воно було відбудоване на правому березі річки і мало назву — Летичів.

Перша згадка про Летичів в письмових джерелах датується 1265 роком^[1].

У 1362 році землі, де знаходиться Летичів, надійшли у власність Коріатовичів. Саме за їх панування у Летичеві для оборони від татар було збудовано фортецю, перші згадки про яку датуються 1411 роком.

У 1429 році Летичів отримав статус міста. В 1430 році в місті вже існував костюл.

Після того, як Західне Поділля у 1434 році опинилось під польським пануванням, місто увійшло до складу королівських маєтностей.

³⁵Latyczów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1884. — Т. V. — S. 99. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_V/99; Baliński M., Lipiński T. Połonne // Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. — Warszawa : nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. — Т. II. — Cz. 2. — 1442 s. — S. 998—1002. URL: <https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcfb8?page=191>; Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II). — Париж, Нью-Йорк, 1962. — Т. 4. — С. 1393-1404. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/euii104.htm>; В. М. Михайловський. Летичів // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2009. — Т. 6 : Ла — Мі. — С. 129.

³⁶Малюнок Наполеона Орди. Encyklopedia Staropolska podług autorówróżnych. URL: https://www.facebook.com/profile/100064815845977/search/?q=Latycz%C3%B3w&locale=uk_UA

За часів Речі Посполитої місто Летичів було городовим та центром найбільшого повіту Подільського воєводства. Кордон Летичівського повіту проходив по річках Ушиця, Калюсик, Морахва (Мурафа).

У 1466 році польським королем Казимиром IV Ягеллончиком місту було надане магдебурзьке право. Населення Летичева складалося із трьох національних общин — української, польської та єврейської.

На початку 17 століття місто було на деякий час резиденцією Станіслава Ревери Потоцького(1579-1667), який відновив зруйнований татарами костел.

У 1765 році Летичів згадується як процвітаюче місто. Люстрація 1765 року застала Летичівський замок в доброму стані, у ньому зберігалися всі міські архіви. Замок був оточений ровами та палісадом, зі сторони міста подвійним палісадом. В'їзд до замку був через міст. В'їзна брама за мостом була з дуба, при ній був будинок для жовнірів та в'язнів. Згодом летичівський архів за 1667-1776 роки, який складався з книг гродських та земських, перенесено до Києва. Окремою папкою в архіві були документи Летичівського магістрату за 1784—1798 роки.

Летичів, торговиця. 1917 р.³⁷

18 листопада 1781 року через місто проїжджав Станіслав Август Понятовський, останній король Речі Посполитої. Для його зустрічі були зібрані мешканці міста.

³⁷URL: https://www.facebook.com/groups/1631896067046988/search/?q=Latycz%C3%B3w&locale=uk_UA

Внаслідок другого поділу Речі Посполитої 1793 року Летичів було приєднано до Російської імперії. Згодом російський цар Микола I наказав закрити домініканський монастир як неправославний.

8 квітня 1793 зібране духовенство та шляхта склали присягу на вірність Катерині II. В тому ж році Летичів був визначений повітовим містом Подільської губернії, наступного року отримав власний герб. В 1798 Павлом I було скасоване Летичівське біскупство та приєднане до Кам'янецького.

Летичів, 1915 р.³⁸

Протягом 1921—1923 років летичівський край опинився в епіцентрі антибільшовицьких повстань. Очолив підпільний фронт український патріот Яків Гальчевський. У своїй книзі «Проти червоних окупантів» Гальчевський так описує побачене в летичівському відділку більшовицького ГПУ-НКВС: «В одній кімнаті була "мордовня". На цементовій долівці крові, як у різні: стік крові провадить рівчаком у кут — на стінах плями крові, присохлого мозку. Всюди валяються шматки волосся зі шкірою, шкіри з вирваним м'ясом, зуби, сухі очі, видовбані загостреними чайними ложечками, повиривані нігті, повиломлювані пальці, обрізані вуха, носи. Є тут кілька крісел і табуретів, стоїть один столик у куті, а більший під стіною. На стінах знаки від револьверових куль»³⁹.

У 1923 році Летичів став районним центром, наступного року отримав статус селища міського типу.

³⁸URL: https://www.facebook.com/groups/1631896067046988/search/?q=Latycz%C3%B3w&locale=uk_UA

³⁹ Яків Гальчевський-Войнаровський. 2 // Проти червоних окупантів. — Краків : Українське видавництво, 1942. — С. 77-78. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Halchevskiy_Yakiv/Proty_chervonykh_okupantiv_Ch2.pdf

Не обминула Летичів насильницька колективізація, голодомор та сталінський терор 1937—1938 років.

Після початку німецько-радянської війни 17 липня 1941 року селище було окуповане німецькими військами. Вони влаштували єврейське гетто, а у замку концтабір, де тримали євреїв міста.

Єврейська громада⁴⁰

В 1707 р. у Летичеві проживала 21 єврейська сім'я, у 1753 р. – 83 єврейські сім'ї, у 1765 р. у Летичеві та околицях проживало 652 євреї, у 1783 у Летичеві проживав 341 єврей, в 1847 р. – 1852 євреї, в 1897 р. – 4108 (57%), в 1910 р. – 5911 євреїв, 1926 р. – 2434 (34%), 1939 р. – 1946 (36,4%);

Єврейська громада Летичева вперше згадується у 1581 р.

У 1765 р. євреям належало 87 будинків, 12 винокурень та 8 магазинів, у 1789 р. – 75 будинків з 232 (з них 36 розташовувалися в центральній частині на Ринковій площі, у нижніх поверхах – єврейські лавки та магазини).

Основні заняття єврейського населення – торгівля та ремесла; євреї зосередили у руках всю економіку міста, що викликало зростання антиєврейських настроїв.

У 1793 р. в Летичеві була синагога, в 1838 р. – 4 синагоги, лазня і міква, діяли товариства по догляду за хворими, збору посагу бідним нареченим, хевра кадиша, готель («заїзд») зі своїм благодійним комітетом.

У 1867 р. у Летичеві було 5 синагог. У 1851–1874 рр. працювало державне єврейське училище. У 1859 членами міського магістрату були Шая Ройхман та Мойсей Розентул, у 1888 р. з 39 депутатів міської Думи 12 були євреями.

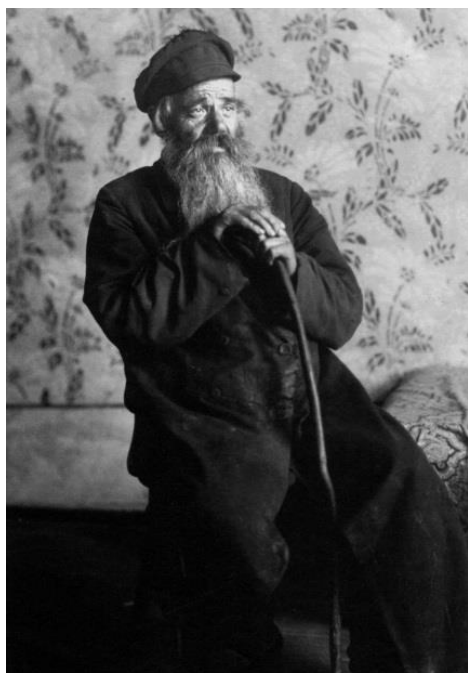
У кінці XIX– початку XXст. головним лікарем міської лікарні був Григорій Габай; євреї займалися адвокатурою, служили страховими агентами, володіли рядом промислових підприємств (1885 в Летичеві діяли винокурний завод Рабіновича, тютюнова фабрика Цудечкіса, махорочна – Ейвіна, в 1904 р. – пивоварний завод Асніса і тютюнова фабрика Малкімона.

У 1904 р. було відкрито приватне єврейське чоловіче училище Лейби

Перельмітера. У 1906 створено відділення Союзу задля досягнення повної рівноправності єврейського народу в Росії, яке очолив казенний рабин Самуїл Бурштейн.

У 1910 р. в Летичеві діяло 7 синагог, було 2 єврейські цвинтарі.

У 1913 р. у Летичеві працювала фольклорно-етнографічна експедиція С. Ан-ського.

Господар корчми. Світлина з експедиції Ан-ського. Летичів, 1912 р.

⁴⁰Циклопедия. Летичевский еврейский поссовет. URL: <https://cyclowiki.org/wiki/ЛЕТИЧЕВ> – Российская Еврейская Энциклопедия;

У 1914 казенним рабином у був Йоель Малкіман. У Летичеві працювала єврейська лікарня. Євреям належали 4 аптечні склади, булочна, 5 готелів, 2 книгарні, 2 лісові склади, млин, 2 друкарні, трактир та 88 лавок (в т. ч. всі 28 мануфактурних, 19 бакалійних); серед євреїв було 2 зубні лікарі.

Після Лютневої революції 1917 р. у Летичеві активізувалися єврейські партії.

Після жовтневої революції 1917 року багато євреїв Летичева працювали в радянських установах, у т. ч. до складу виконкому повітової ради входили члени Бунду та РСДРП Наум Сандлер, Ратнер та Гольдштейн.

Після Громадянської війни у Летичеві було відкрито притулок для єврейських сиріт, у 1925 р. створено

Єврей у молитві. Світлина з експедиції Ан-ського. Летичів, 1912.

«Дитяче єврейське містечко ім. Ф. Енгельса», до складу якого входили дитячий будинок і школа з викладанням на ідиш (пізніше перетворена на 10-річку, закрита в 1938).

У 1928 р. грамотність єврейського населення Летичева перевищувала 70%; серед євреїв Летичева було 200 кустарів, 50 торговців, 25 робітників, 24 службовці, 9 представників вільних професій, 8 землеробів, 196 безробітних, 10 жебраків.

У 1920-х роках. біля Летичева було створено єврейський колгосп. Усі колгоспники жили у Летичеві. Колгосп об'єднував 76 сімей (зокрема 66 –

єврейських); з них 54 сім'ї були зайняті у сільському господарстві, 12 – на підприємствах з виробництва зельтерської води, хлібопекарні, круподерні та олійниці; працювало також 3 буфети з 3 службовцями. Ці підприємства внаслідок їхньої прибутковості дозволяли покривати збитковість сільськогосподарської частини колгоспу. У 1933 р. правління колгоспу, не зацікавлене у сільському господарстві, віддало 75 га., у 1935 р. – ще 50 га. Збитковість сільськогосподарського сектора призвела до того, що колгосп до 1933 року втратив майже половину працездатних колгоспників і наймав на роботу до 30–40% українців.

Голокост⁴¹

Німецька армія досягла району Летичева протягом першого тижня липня 1941 року. У захопленні міста брали участь XLIX гірський корпус, 4-та гірська дивізія та 97-ма легка дивізія. З 8 по 17 липня відбулися основні бої. Сам Летичів був опорним пунктом радянських військ вздовж головної дороги між містами Проскурів та Вінниця і тримався до 17 липня⁴².

⁴¹Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1403-1405. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf

⁴² Газета «За честь родини», № 27, 30 березня 1944 р.

Невдовзі після захоплення Летичева Пінхас Міхельс та Фройм Бурштейн повідомили, що німці викликали рабина Летичева та близько 25 молодих і відомих євреїв. Цих людей розстріляли у братській могилі в Заволці на околиці Летичева⁴³.

20 вересня 1942 року⁴⁴ німці та їхні колабораціоністи розстріляли близько 3000 людей у братській могилі в Залетичівці, на околиці Летичева. У листопаді 1942 року на тому ж місці було розстріляно приблизно 4000 людей, що фактично ліквідувало Летичівське гетто. У листопаді 1943 року табір рабської праці при церкві було ліквідовано, а в таборі розстріляно 200 людей. Включаючи неєвреїв, у Летичівському районі було вбито приблизно 7200 людей⁴⁵.

Повідомляється, що нацистським чиновником, відповідальним за різанину, був лейтенант Гаша. Місцевий жандарм мав ім'я Петерман. Повідомлялося, що деякими вбивствами керував український поліцейський на ім'я Собчик⁴⁶. Згідно з документами, гебітскомісаром Летичева був Regierungsrat Хаммер⁴⁷. За словами Володимира Гойхера, який працював на німецьких адміністраторів, гебітскомісара звали Фрібер⁴⁸. Інший німець на ім'я Кох (очевидно, брат рейхскомісара Еріха Коха) був високопоставленим адміністратором, пов'язаним із сільським господарством⁴⁹.

22 вересня 1941 року німці зібрали євреїв у громаді та створили гетто в центральній частині міста. Це було головне єврейське гетто. Воно було огорожене колючим дротом і мало головну браму. Протягом першого тижня в гетто німці та їхні союзні угорські війська не охороняли гетто. У першу неділю в гетто Фрібер звернувся до всіх євреїв. Після цього євреї були зобов'язані носити жовте коло із зіркою Давида. Вхід до гетто охоронявся⁵⁰.

На той час населення гетто зросло приблизно до 7500 осіб завдяки прибуттю євреїв з навколишніх міст і сіл. Ці в'язні дуже страждали від хвороб, голоду та насильницьких дій з боку охоронців. Українським селянам видавали перепустки до гетто, щоб отримати товари та послуги від єврейських ремісників, за що вони платили грошима та їжею. Пізніше німецька адміністрація наказала євреям навчати українців різним ремеслам, щоб підготувати їх до заміни⁵¹.

⁴³ YVA, O-3/7064, свідчення Мані Ластер. Також з листа Пінхаса Міхельсона, Бней-Брак, Ізраїль, від 29 травня 1994 р. Леонід Рапопорт також підтверджує цю версію. Серед страчених були Велвел Міхельсон та родич Леоніда Рапопорта.

⁴⁴ Goykher, Vladimir. The Tragedy of the Letichev Ghetto. New York: V. Goykher, 1993.

⁴⁵ Меморіальний музей Голокосту США, Вашингтон, округ Колумбія, RG-22.002M (Державний архів Російської Федерації), рол 2, 7021-64-92, с.

⁴⁶ Свідчення Льва Гольденберга, 1995, Особистий архів Давида Чапіна. Гольденберг стверджував, що Собчика так і не спіймали.

⁴⁷ «Vorläufige Übersicht über de Generalbezirke und Kreisgebiete in de Ukraine», Рейхскомісар, 15 лютого 1942 р., Рівне.

⁴⁸ Гойхер, Трагедія. Див. також Меморіальний музей Голокосту США, Вашингтон, округ Колумбія, Асс.1997.А.0305, Свідчення Моше Рехтмана, 1995.

⁴⁹ Гойхер, Трагедія.

⁵⁰ Гойхер, Трагедія.

⁵¹ Там само.

Табір для військовополонених був окремим об'єктом, розташованим лише за кілька сотень метрів від гетто. Євреїв з Бессарабії, Буковини та віддалених частин Поділля інтернували там, кількість яких коливалася від 200 до 1500. Його охороняли литовські поліцейські. Більшість в'язнів працювали на каторжних роботах на будівництві дороги, починаючи з весни 1942 року. Спочатку в'язні працювали пліч-о-пліч з бригадами робітників гетто; пізніше їм довелося виконувати важчу роботу, і їх тримали окремо. Тих, хто був надто хворий, щоб піти, розстрілювали. Євреїв періодично привозили з півдня на заміну. В'язнів годували від 200 до 300 грамів хліба на день та трохи супу. Умови в таборі для військовополонених були жахливими⁵².

Зима 1941–1942 років була особливо важким часом у гетто. Хвороби лютували. В'язні розбирали будинки з деревини, щоб спалювати їх як паливо. Навесні 1942 року розпочалися роботи з будівництва дороги, і багатьох людей з гетто також реквізували. На відміну від своїх колег у таборі для військовополонених, євреї гетто отримували плату за свою роботу⁵³.

Старосту гетто звали Мендель. За всіма даними, він був чесною людиною, яка робила все можливе для євреїв⁵⁴. Старостою табору для військовополонених був Нахман. Це був молодий чоловік близько тридцяти років, нібито адвокат з Вінниці, який, очевидно, користувався жінками-в'язнями. Його помічником був Моше, суворий дисциплінар⁵⁵.

Починаючи з квітня 1942 року, гетто та табір для військовополонених у Летичеві контролювалися організацією Тодта (парамілітарна, військово-будівельна організація нацистської Німеччини) з метою будівництва головної автомагістралі між Проскуровом та Вінницею (де знаходився бункер Гітлера). Адміністрація проекту будівництва дороги називалася Дурхгангштрассе IV. Керівника секції, який керував робочими бригадами в Летичеві, звали Отто Фах⁵⁶. 18 За словами Гойхера, до складу офіцерів ОТ у Летичеві входили Франц, Хайні Келлер, Фельцман, Герман Мейер, Іммі Ертле та Карл.

Працівники гетто отримували від 117 до 124 грамів хліба на день, а їхні сім'ї отримували 64 грами. Їм платили від 225 до 564 рублів на місяць або 30 рублів на день за поденну роботу. Робота полягала у видобутку каменю, розкиданні піску та заливанні асфальту. Взимку бригади призначали для розчищення дороги від снігу для руху військового транспорту⁵⁷.

До кінця літа 1942 року гетто було розділене на дві частини. Кваліфікованих робітників призначили до гетто № 2, решту — до гетто № 1. У

⁵² Свідчення Рехтмана та Мойше Айнхорна — див. видання 1981 року періодичного видання мовою їдиш «Радянський Геймланд». Див. також Архів Національного інституту пам'яті жертв нацизму та героїв Опору, Яд Вашем, Ізраїль, О-3/1266, свідчення АбрахамаШмейса.

⁵³ Гойхер, Трагедія.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Архів Національного інституту пам'яті жертв нацизму та героїв Опору, Яд Вашем, Ізраїль, О-3/7064.

⁵⁶ ВА-L (Зовнішня філія Німецького федерального архіву Людвігсбург), ZStL (Центральне управління федеральних судових адміністрацій, Людвігсбург (нині ВА-L)), 213 AR-Z 20/63, див. стор. 2854, 2953 та 3351–3352. Інший німецький свідок стверджував, що Фах проводив відбір у єврейському таборі примусових робіт у Летичеві восени 1942 року.

⁵⁷ «Довідник організації Тодта», нещодавно розсекречений звіт військової розвідки США, доступний в Інституті військової історії армії США; Гойхер, Трагедія, підтверджено багатьма іншими.

вересні гетто № 1 було ліквідовано протягом двох днів. Євреїв великими групами виводили з гетто до братської могили в Залетичівці, на околиці міста. Протягом наступних двох днів німці та їхні колабораціоністи розгромили гетто № 1, шукаючи товари та схованих євреїв. Після цього Фрібер зібрав усіх євреїв у гетто № 2 і зажадав, щоб усі, хто мав бути призначений до гетто № 1, вийшли вперед. Близько 40 осіб зробили це, і їх повели на розстріл. Гетто № 2 очолював чиновник на ім'я Кох⁵⁸. Через два місяці це гетто також було ліквідовано.

Німці, очевидно, використовували газові фургони для вбивства невеликої кількості в'язнів з табору для військовополонених приблизно у вересні 1942 року. Вони завантажували фургони хворими або слабкими в'язнями та їздили навколо, щоб отруїти їх газом. Потім вони викидали тіла в лісі. Це траплялося щонайменше тричі⁵⁹.

Західнонімецький уряд провів три масштабні судові процеси про воєнні злочини, пов'язані з діяльністю ОТ на Дурхганштрассе IV, включаючи проект будівництва дороги в Летичеві. Перший відбувся в Любеку в 1965 році. Серед звинувачених були офіцери СС Франц Крістоффель та Оскар Фрізе⁶⁰. Отто Фаха судили в Бремені в 1970 році⁶¹. Третій судовий процес відбувся в Дортмунді в 1971 році. Він був зосереджений на страті євреїв у 1942 році, зокрема в Летичеві. В усіх трьох судових процесах підсудних було визнано невинними через «брак доказів», частково тому, що не вдалося отримати свідчення очевидців, які проживали в Радянському Союзі⁶².

Меморіал розстріляних євреїв біля с. Залетичівка.

⁵⁸Гойхер, Трагедія.

⁵⁹Меморіальний музей Голокосту США, Вашингтон, округ Колумбія, Асс.1997.А.0305, свідчення Моше Рехтмана, 1995.

⁶⁰Місто Любек, 2 AR 711/65 (BA-L, ZStL, 213 AR-Z 20/63).

⁶¹Місто Бремен, 29 Js 120/70 (BA-L, ZStL, 213 AR-Z 886/70).

⁶²Karl Sauer, "Am Jom Kippurwüteten Erschiessungs kommandos," DieTat, December 7, 1974. Seealso Herman Kaienburg, "Jüdische Arbeitslagerander 'Strasseder SS,' " in Zeitschriftfür Sozialgeschichte des 20.und 21.Jahrhunderts 11. Jahrgang, Januar 1996, Heft 1 (Hamburg, 1999), pp. 13– 39.

Замок Сангушків. Славута, 1874 р.⁶⁴

Славута – наймолодше місто Хмельниччини, що має статус історичного. Відоме з 1617 року. В архіві міста Кракова в Польщі виявлено привілей, виданий 23 квітня 1633 року князем Юрієм Заславським, такого змісту: «Шляхетному пану Авелю Тошковському, слугі моєму, даю цей мій лист, рукою моєю підписаний, печаткою затверджений, на осадження містечка Славутин на грунтах моїх новозаславських».

Містечко Славутин засноване на території існуючого тут села Деражня Воля (територія навколо сучасної площі Шевченка). Така назва села породила помилкову думку про те, що місто засноване на базі двох сіл: Деражня (територія на правобережжі р.Утка) та Воля.

⁶³Ковальчук С. Славута. Минуле і сучасне / С. Ковальчук, А. Ковальчук; Вступ. сл. Микола Олійник. – [2-е вид.]. – Київ : ФОП Мельник А. А., 2016. – 310 с; Ковальчук С. Славута. Минуле і сучасне /Ковальчук С.Ф., Ковальчук А.Б. – К.: ВАТ «Видавництво «Київська правда», 2003. С. 14. –268 с., іл..32; Берковський, Владислав Георгійович. Студії з історії Славутчини : [зб. нарисів присвяч. історії м. Славута] / Владислав Георгійович Берковський; В.о. Центр. держ. архів вищих органів влади і упр. України, Центр дос. історії Поділля Ін-ту історії України НАН України. – К. : Пульсари, 2008. – 240 с.; Берковський В.Г. СЛАВУТА. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Slavuta_mst; Сайт міста Славута. URL:<https://slavuta-mvk.gov.ua/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F>; Катериненко О. Етнокультурний ландшафт штетла Славіти. URL: <https://www.hesedbesht.org.ua/wp-content/uploads/2015/02/8fffd8048d56c10f71ff4f5d5bad06ee4.pdf>; Jewua.org - ShtetlsinUkraine

⁶⁴URL: https://etoretro.ru/pic281579.htm?sort_field=image_date&sort=DESC&position=1

В минулому місто мало такі межі: русло р.Утка, сучасний Партизанський провулок, вул. Робітнича, вул. Ярослава Мудрого, вул. Б.Хмельницького, вул. Злагоди, вул. Волинська до р.Утка.

Славута була типовим містечком ремісництва і торгівлі Правобережжя України. Як один з торговельних центрів, місто володіло Магдебурзьким правом. Центром міста слугувала велика ринкова площа з торговими рядами і ратушею. Одноповерхова споруда торгових рядів у вигляді видовженої підкови закінчувалася двохповерховою ратушею.

Місто Славута з часу свого заснування було багатонаціональним. Тут в мирі і злагоді протягом століть проживали євреї, українці, поляки та німці. Кожна національна община проживала на певній території, мала свої школи, лікарні, культові споруди.

Найчисельнішим у місті було єврейське населення. Саме євреї займалися кустарними промислами і торгівлею. У Славуті діяла відома друкарня з випуску релігійної єврейської літератури.

Після Заславських Славута стала власністю князів Любомирських на Волині.

У 1710 році князь Павло Сангушко одружився з княгинею Марією Любомирською, і у 1720-х роках Славутчина перейшла у володіння князів Сангушків.

Князь Сангушко виїждить з палацу.⁶⁵

У 1798 р. Геронім Сангушко заснував у місті завод по розведенню коней англо-арабської породи. Багаточисленне стадо коней складалося із трьох табунів: Черкаського на Придніпров'ї, Клембівського та Славутського на Волині.

⁶⁵URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

На суконній фабриці випускались знамениті славутські бурки та сукно на мундири для офіцерів морського флоту, а також ковдри. А для музею Івана Франка у місті Вінніпегу, що в Канаді, на прохання української діаспори виткали відомий гобелен «Козак Мамай». Другий екземпляр гобелену експонується у Славутському історичному музеї. На сьогодні суконна фабрика припинила свою діяльність.

Великий внесок у розвиток міста зробив князь Євстафій Сангушко, син князя Героніма. Будучи у 1812 році полковником Кінсбургського драгунського полку, князь перейшов на бік французів у війні з росією. Весь похід 1812 року він здійснював при головній квартирі французької армії у чині ад'ютанта Наполеона I. За зраду присязі князь Євстафій був позбавлений титулів і маєтків, але уже в 1813 р. одержав прощення від імператора Олександра I і зайнявся господарською діяльністю у своїх маєтках на Волині.

Роман-Даміан Сангушко – останній славутський князь, син молодшого брата Романа-Адама князя Владислава-Героніма Сангушка. У 1851 р. він був проголошений спадкоємцем Волинського помістя князів Сангушків.

Князь Роман Сангушко

Князь Р.В.Сангушко понад чверть століття був почесним суддею, гласним земства, кореспондентом наукових установ. Він займався благодійницькою діяльністю: аби не залишити робочих без заробітку, його заводи і фабрики працювали і тоді, коли їх робота була збитковою для князя. Він давав кошти на будівництво і ремонт костелів в Острозі, Києві, Бердичеві, Рівному, Фастові, на управління римо-католицької семінарії у Житомирі.

У Славуті Роман Сангушко у 1876 році заснував кумисолікувальний заклад, де, за легендою, перебувала на лікуванні Леся Українка, побудував лікарню для безкоштовного лікування робітників з притулком для непрацездатних і дітей.

Роман-Даміан Сангушко – останній славутський князь, син молодшого брата Романа-Адама князя Владислава-Героніма Сангушка. У 1851 р. він був проголошений спадкоємцем Волинського помістя князів Сангушків.

Князь Р.В.Сангушко понад чверть століття був почесним суддею, гласним земства, кореспондентом наукових установ. Він займався благодійницькою діяльністю: аби не залишити робочих без заробітку, його заводи і фабрики працювали і тоді, коли їх робота була збитковою для князя. Він давав кошти на будівництво і ремонт костелів в Острозі, Києві, Бердичеві, Рівному, Фастові, на управління римо-католицької семінарії у Житомирі.

У Славуті Роман Сангушко у 1876 році заснував кумисолікувальний заклад, де, за легендою, перебувала на лікуванні Леся Українка, побудував лікарню для безкоштовного лікування робітників з притулком для непрацевдатних і дітей.

Життя 85-річного князя Романа трагічно обірвалося за тиждень до Жовтневої революції. 1 листопада 1917 року виникла сутичка між драгунами, які охороняли володіння князя, і піхотинцями 264 піхотного полку, дві роти якого стояли в селі Улашанівці.

Ранком цього дня драгунський роз'їзд виявив у лісі двох солдатів, які самовільно рубали ліс. Зустрівши з боку солдатів опір, на вимогу припинити рубку один з драгунів вдарив шаблею плазом солдата.

Цей інцидент і став приводом виникнення подальших трагічних подій. Довідавшись про сутичку, дві роти солдатів самовільно розібрали гвинтівки і відправилися у Славуту, де пограбували склади гвинтівок і боєприпасів. Частина солдатів оточила палац, відкрила по ньому стрілянину, потім солдати кинулися у палац і вивели князя. Оточивши тісним кільцем і підштовхуючи ззаду, натовп провів князя через парк на вулицю в напрямку центру міста. За парком князь впав. До нього підбігли три солдати і нанесли багнетами рани в груди, від яких він і помер. Майже на цьому місці (по вул. Миру) нещодавно місцевими підприємцями збудовано каплицю. Сам палац був пограбований і спалений, пізніше розібраний.

Прикрашають місто розведені князями ліси, пам'ятка садово-паркового мистецтва «Славутський», відкривають двері для прихожан римо-католицький костел Святої Дороти і православна церква Різдва Пресвятої Богородиці.

Славутчани шанують пам'ять про князів Сангушків. Одна з найдовших вулиць міста носить ім'я «Князів Сангушків», а Славутський пивзавод випускає пиво «Князь Сангушко».

Пам'ятний знак Роману-Даміану Владиславовичу Сангушко.

У 17-20 роках ХХ ст. Славута часто опинялась в епіцентрі визвольних змагань. Місто за три роки більше десятка разів переходило з рук в руки воюючих сторін.

925 діб (4.07.1941 – 14.01.1944рр.) тривала нацистська окупація міста. З вересня 1941 року на території військового містечка почав діяти Славутський табір для військовополонених, який отримав назву «Stammlager 301. Slavuta Zweiglager – «Шталаг 301. Відділення в Славуті», пізніше – «Шталаг 357». Згідно повідомлення Надзвичайної державної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників у grosлазареті загинуло близько 150 тис. військовополонених. Нині військове кладовище нацистських таборів, що діяли у Славуті, має статус пам'ятки історії місцевого значення. Тут створено Меморіальний комплекс «Поле пам'яті».

У липні 1941 року розпочалися розстріли євреїв. У березні 1942 року окупаційна влада створила гетто – концентраційний табір для євреїв. Найтрагічніший день – 27 червня 1942 року, коли нацистами на південно-східній околиці Славуті розстріляно 2500 євреїв Славутчини.

Ринкова площа, ратуша та торгові ряди. Славута, 1900 р.

Єврейська громада⁶⁶

Після Люблінської унії більшу частину земель отримали магнати, у володінні яких опинилися величезні маєтки; це створило умови для виникнення «магнатських» міст, містечок, сіл, куди стікалися євреї. Представники місцевої знаті запрошували їх селитися в належних їм селах та містах на досить сприятливих умовах для розвитку краю, ремесел та торгівлі⁶⁷. Багато які з таких

⁶⁶Ковальчук С., Ковальчук А. Славута: минуле і сучасне. – К.: БАТ «Видавництво Київська правда», 2003. – 268 с.; Катериненко О. Етнокультурний ландшафт штетла Славіти. URL: <https://www.hesedbesht.org.ua/wp-content/uploads/2015/02/8fffd8048d56c10f71ff4f5d5bad06ee4.pdf>; URL: Славута <https://jewua.org/about-us/>

⁶⁷ Ковальчук С. Славута. Минуле і сучасне /Ковальчук С.Ф., Ковальчук А.Б. – К.: БАТ «Видавництво «Київська правда», 2003. С. 14. –268 с., іл.32.

населених пунктів поступово перетворювалися на свого роду єврейські містечка – штетли (з ідиш – містечко).

На нашу думку, Славута цього періоду являла собою саме такий штетл, що на ідиш називався Славіта. На початку XVII століття євреї стали здебільшого займатися орендою, збутом продуктів сільського господарства, різноманітними ремеслами, відкупом податків і зборів, винокурінням, лихварством.

Хедер. м. Славута, кінець XIX – початок XX ст.

Однак з XVIII ст. Славута стає відомим торгівельним центром Південно – Східної Волині⁶⁸. Про таку значну роль свідчить те, що у 1754 році польський король Август III дарував місту Магдебурзьке право. Згідно з цим документом міщани не тільки отримували дозвіл на самоврядування, але й пільги щодо торгівлі і ремесел. Це сприяло подальшому розвитку міста. Торгівельно–комунікаційне перехрестя та наявність значних природних ресурсів і зумовило подальший розвиток містечка та перетворення його на потужний центр магнатської латифундії князів Сангушків. Саме тоді місто підпадає під дію указу Катерини II від 1791р., яким була введена межа єврейської осілості. «...Для постійного проживання євреїв відкрита не вся Імперія, а лише частина її території, що складається із 15 губерній,... : Волинської, Подільської...».

Саме в цей період і формується поліетнічна спільнота міста і все більшу роль відіграють у цьому євреї. За Миколи I вони були обмежені у праві проживання в містах. У багатьох із них виникли спеціальні квартали (гетто), в яких мали мешкати лише євреї. Це були ашкеназі – один з двох

⁶⁸ Воловик В.В. Етнокультурные ландшафты местечек Подолья / Культурная и гуманитарная география. 2013. Т. 2. №2. С. 198 - 200

найчисельніших субетносів, нащадки вихідців із середньовічної Німеччини і східноєвропейських країн, що користувалися переважно мовою їдиш – однією із найпоширеніших єврейських мов⁶⁹.

По мірі того, як розвивалось місто, воно все більше набувало ознак штетлу. Славути являла собою невелике місто. Воно мало компактне єврейське поселення, в ньому зазвичай проживало від декількох сотень до декількох тисяч жителів, які займалися обслуговуванням навколишніх сіл сусідів – селян. Вулиці в містечку були здебільшого ґрунтові; будинки зазвичай були з дерева, хоча місцеві багатії мали цегляні будинки на ринковій площі. В Славути знаходилися громадські об'єкти, включаючи синагоги, будинки навчання, єврейський цвинтар, лазню, і, звичайно, ринок. У наш час ще можна виділити район колишнього компактного проживання євреїв: вулиці Б. Хмельницького, Волинська, Осипенко, Данила Галицького, Злагоди, Церковна, Козацька та ін..

Єврейські крамниці у Славути. 1912-1914 роки.⁷⁰

Більшість євреїв Славути, чоловіки і жінки, працювали, щоб прогодувати свої сім'ї, зазвичай, в комерційних або дрібних промислах, а в ближчі до нас часи були зайняті у промисловості та невеликому виробництві. Мала місце соціальна нерівність людей в ньому. На вершині соціальної драбини були «шийне идн», заможна еліта, яка управляла радою громади містечка. В синагозі

⁶⁹Украина. Евреи на территории Украины до конца 18 в. /Евреи Украины под. властью Литвы и Польши (1356 г. – конец 18 в.) КЕЭ, том 8, 1170–1187. URL: <https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/15408/>

⁷⁰URL: <https://localhistory.org.ua/rubrics/strii/povsiakdennia-ievreyiv-v-ukrayinskikh-mistechkakh-na-pochatku-khkh-stolittia-foto/>

вони зазвичай сиділи вздовж східної стіни. Потім за громадським статусом йшли «балеботім» (з ідиш – господарі), чії магазини і підприємства визначали ступінь їх значимості в громаді. Далі знаходились кваліфіковані майстри, ще нижче були зазвичай кравці, шевці і потім водовози. Зовсім низько на соціальних сходах були «бетлерс» (з ідиш – жебраки), яких можна було знайти в кожному містечку. Благодійність була основою життя містечка, різні громадські організації піклувалися про нужденних, рятуючи часом від голоду цілі родини.

Єврейські жінки-ремісниці в Славуті, 1925 рік.⁷¹

Містечко вирізняв особливий спосіб життя, культура, традиції. «Ідішкайт» (традиційні єврейські цінності) були тут головними цінностями. Набір професій серед євреїв був дуже різноманітний: ремісники, робочі, водоноси, вчені – талмудисти, служителі культу, синагогальні служки, вчителі, стряпчі, переписувачі Тори, кілька лікарів, адвокати (Додаток Б). Жили також в містечку фахівці з обрізання, культові різники, гробарі і цвинтарні каменотеси. Доволі незвичайною була роль так званого «батхена», яка поєднувала в собі обов'язки свата і тамади на весіллі⁷². Уже тоді в цих районах починає зароджуватися єврейська ашкеназька клезмерська музика. Це слово так і закріпилося за бродячими єврейськими музикантами. До складу перших єврейських ансамблів входило кілька скрипок, цимбали і контрабас. Був парк на лівому березі річки Утки. Він мав назву «Альбенка» і тягнувся до сучасного заводу «Будфарфор». Саме там у вихідні дні грав єврейський клезмерський

⁷¹URL: <https://jewua.org/slavuta/>

⁷² Марк Шейнбаум. Штетл. Еврейское местечко в истории и литературе. URL: <http://ieshua.org/shtetl-evrejskoe-mestechko-v-istorii-i-literature.htm>

оркестр⁷³. Був в містечку і свій суддя – «даян» Існував ще один цікавий персонаж штетеле Славіти – шульклепер (синагогальний стукач). Це вельми поважна посада: людина з калаталом обходила будинки і скликала євреїв на ранкову та вечірню молитви. Так само він сповіщав про початок шабата⁷⁴. У багатьох єврейських прізвищах жителів Славути – відгуки професій їх предків. Наприклад: ткач – Вебер, швець – Шнайдер, чоботар – Шустер, коваль – Шміт, візник – Фурман, пивовар – Бірфельд, мельник – Мільштейн, різник – Шойхет, кондитер – Цукерман, конюх – Машталер, рабин – Рабинович, контрабандист – Шмуклер та ін. Загалом, лише євреї – ремісники володіли більш ніж тридцятьма видами професій. А ще в Славуті завжди пекли найсмачнішу мацу. В містечку створювалося кілька бригад по 10-15 чоловік на різних вулицях штетла. Зі спогадів старожилів, мацу пекли принаймні у декількох будинках на сучасних вулицях Б.Хмельницького, Шолом – Алейхема, Грушевського, розвозили по всій Україні.

Єврейські крамниці у Славуті. 1912-1914 роки.

В Україні єврейське друкарство виникло досить пізно, лише в другій половині XVIII століття. Наприкінці XVIII століття виникла низка невеликих видавничих підприємств на Волині й Поділлі, у Славуті зокрема. Наша друкарня була заснована у період між 1720 -1733 роках. А у 1792 році друкарню, з князівського розпорядження, було продано вже ребе Моше Шапіро і далі ця друкарня увійшла в історію як друкарня братів Шапіро. Моше Шапіро був власником згаданої друкарні в Славуті. Належність цієї сім'ї до ревних

⁷³ Ковальчук С. Славута. Минуле і сучасне /Ковальчук С.Ф., Ковальчук А.Б. – К.: ВАН «Видавництво «Київська правда», 2003. С. 54. – с.268, іл.32.

⁷⁴Марк Шейнбаум. Штетл. Еврейское местечко в истории и литературе. URL: <http://ieshua.org/shtetl-evrejskoe-mestechko-v-istorii-i-literature.htm>

прихильників хасидизму визначала характер книжок, що видавалися. У друкарнях братів Шапіро друкувалися виключно єврейські релігійні книги, і вони користувалися попитом у хасидів. Рівень поліграфії був дуже високий.

В Славуті ринок, ринкова площа та єврейські будинки групувались саме навкруг синагоги. Проте ця сакральна будівля, хоча і розташовувалась в центральній частині міста, займала дещо закрите місце. Навіть зараз, коли людина, котра вперше приїхала до Славуті, захоче побачити синагогу, то зробити це не так просто – будівля ніби захована серед невеликих будинків, перед нею немає відкритого простору, до входу веде вузький провулок, а вхід зовсім не кидається у вічі, дах же височіє над сусідніми дахами. Так було завжди.

Єврейська школа була заснована в 1918 році. У 1928-1929 роках у ній навчалося 334 учні (діти робітників – 57, діти чиновників – 43, діти ремісників – 161, діти буржуазії – 30, інші – 40). Про цю школу згадувалося у звіті Джойнта.

У 1921 році радянська влада конфіскувала більшість підприємств та житлових будинків, що належали заможним мешканцям. У січні 1921 року Дерманська та Капецька електростанції, а також Фінгас Циммермана були націоналізовані. У травні 1921 року Виконавчий комітет вирішив перенести Славутський лісовий комітет до будинку Фойхеля, а в будинку Шапіро було створено дитячий садок.

За радянської влади всі громадські установи були знищені. У 1926 році єврейське населення становило 4701 особу, або 44,9% від загальної чисельності населення. 7 червня 1929 євреїв створили сільськогосподарське товариство. Їхні імена: Берко, Каплан, Лейб Бараш, Г.Смоляр, Л.І.Бідерман, Б.Бліц, І.Кац, Г.Шварцман, Гресішія та Маргуліс Нума.

Політичні репресії 1937-39 років торкнулися також єврейського населення Славуті. Репресовано було: Брандіс Мойсей Аврумович (нар. 1902), Бродер Мойсей Мордкович (нар. 1903), Бродер Янкель Мордкович (нар. 1899), Бродер Бася Мордковна (нар. 1909), Борушко Берко Давидович (нар. 1883), Бунціс Айзік Шайович (нар. 1903), Гехбліт Аврум Меєрович (нар. 1895), Гальперін Борух Шмулевич (нар. 1906), Грінвальд Іцик-Арон Гершкович (нар. 1863), Кацив Азріл Лейбович, Поташнюк Фінехас Шмулович (нар. 1904), Шмутер Мойсей Йонович (нар. 1903), Шмутер Лейба Йосифович (нар. 1888), Штейнфельд Юда Самойлович (нар. 1895). Берн Срул Янкелевич (нар. 1903), відповідальний за міську електростанцію, був розстріляний 19 вересня 1938 року лише за те, що 1 травня 1937 року в офіцерському помешканні не було електрики. Цих мешканців міста пізніше реабілітували.

Синагога

Перша письмова згадка про Славутську синагогу зустрічається в архівних документах 1731 року. Проте це не означає, що до цього часу молитовних будинків не було. За різними даними у різні періоди існування штетлу Славіти нараховувалось у 1905 р. – 3 молитовні будинки, пізніше – 7 синагог. Чотири з них, в тому числі й найбільша, стояли на ринковій площі по сучасній вулиці Шолом – Алейхема. Велике цегляне приміщення синагоги по вулиці Б.

Хмельницького розміщалося неподалік ринку. У 1935 році її закрили, у 1942 році місцеві жителі будівлю розібрали. Ще 2 синагоги діяли по вул. Козацькій. Заможні євреї мали домашні синагоги, приміщення однієї з яких збереглося донині по вул. Б.Хмельницького, 138. Нині діє 1 синагога за адресою: вул. Шолом – Алейхема, 19. Даній будівлі понад 200 років. Вона була закрита лише тільки в роки війни і діяла в радянські часи⁷⁵.

У 1935 році посилились репресії щодо релігійних конфесій. У вересні Президія селищної ради прийняла постанову про закриття трьох єврейських молитовних будинків і костюлу та про передачу цих приміщень іншим установам та організаціям міста. Так, молитовний будинок по вул. Горинській, що мав назву Новомістна синагога, передано під районну бібліотеку, у Великій синагозі по провулку Шкільному, 1, відкрили Будинок оборони, а в Козацькій синагозі по вул. Держинського розмістили краєзнавчий музей (див. додаток Г). Для задоволення потреб віруючих євреїв у місті залишилося три діючі синагоги, які розміщувалися за адресами: вул. Заводпромислова, 80, Держинського, 16, і провулок Шкільний, 2. Віруючим євреям передано в оренду три діючі синагоги за адресами: вул. Б. Хмельницького, 80, вул. Козацька, 16 і провулок Шкільний, 2. Згодом, у 1937 році було закрито і православну церкву на площі Т. Шевченка, у приміщенні якої зберігали коноплі⁷⁶.

Михайло Гвоздецький, «Синагога в м. Славути». 1926.⁷⁷

⁷⁵ Ковальчук С. Славути. Минуле і сучасне /Ковальчук С.Ф., Ковальчук А.Б. – К.: ВАТ «Видавництво «Київська правда», 2003. С. 45. – 268 с, іл..32.

⁷⁶Ковальчук С., Ковальчук А. Славути: минуле і сучасне. – К.: ВАТ «Видавництво Київська правда», 2003. – С. 123. – 268 с.

⁷⁷URL: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=900274588781878&id=100063980347923&set=a.423263456482996>

Єврейський цвинтар⁷⁸

Старі та нові частини.

Нова частина: єврейський цвинтар був заснований у 1902 році. Тут поховані цадики хасидської династії Шапіро та Раб Іцхак-Гдаль Ліберзон (1904-1982). Він відкритий для всіх, доступ до нього здійснюється через вулицю Таун. Цвинтар оточує суцільна огорожа з воротами, що не замикаються, без покажчиків. Цвинтар не розділений на секції. Деякі надгробки мають сліди фарби на поверхні, залізні прикраси або написи, бронзові прикраси або написи, інші металеві елементи, портрети на каменях та/або металеві огорожі навколо могил. Ділянка належить муніципалітету та призначена для виключного використання як єврейський цвинтар. Цвинтар був пошкоджений вандалами до Другої світової війни. Деякі євреї з України та з-за кордону, а також місцеві єврейські групи відновили деякі камені, залатали зруйновані гробниці.

Стара частина: найстаріші могили датуються 19 століттям. Адреса: вул. Волинська, 100.

Голокост⁷⁹

У 1939 році в Славуті та навколишніх районах проживало понад 8600 євреїв. Після нападу нацистської Німеччини на СРСР 22 червня 1941 року кілька сотень єврейських чоловіків були призвані до лав Червоної Армії або пішли добровольцями до неї, а ще кілька сотень євреїв змогли евакуюватися до східних регіонів Радянського Союзу. Оскільки німецькі війська окупували район Славуті лише через два тижні після початку війни, більшість євреїв не змогла втекти. На початку окупації у Славуті залишалося приблизно 8000 євреїв.

⁷⁸URL: <https://jewua.org/slavuta/>

⁷⁹ SLAVUTA. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P.469-1470. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; A.

Круглов, Збірник документів і матеріалів про знищення нацистами євреїв України в 1941–1944 роках. Київ: Інститут юдаїки, 2002. – С. 239, 246, 247, 291.

Підрозділи німецької армії окупували Славуту на початку липня 1941 року. У липні та серпні 1941 року містом керувала кілька німецьких військових комендатур (Ortskommandanturen), які утворили місцеву адміністрацію та допоміжні поліцейські сили, що склалися з місцевих жителів. У вересні 1941 року владу передали німецькій цивільній адміністрації. Славута стала районним центром у гебіті Шепетівка. Гебітскомісаром був Regierungsassessor Ворбс, а гебітсфюрером жандармерії був лейтенант Річард Хьозе⁸⁰. Під його керівництвом перебували українські поліцейські та жандармські пости, в тому числі жандармські пости в Славуті та Берездові. Влітку 1942 року лейтенант шуцполіції Монгах змінив Хьозе.

Гебіт Шепетівка входив до складу Генерального комісаріату Волині та Поділля. Обергрупенфюрер СА Генріх Шене виконував обов'язки генерал-комісара та безпосереднього начальника Ворбса. Хьозе підпорядковувався коменданту жандармерії (KdG) регіону, майору жандармерії Розе. 28–30 липня 1941 року 1-ша моторизована піхотна бригада СС пройшла через Славутський район. Цей підрозділ розстріляв кілька десятків євреїв у різних селах району нібито за підтримку більшовицької влади. З 15 серпня до 3 вересня 1941 року у Славуті дислокувалася 2-га рота 45-го резервного поліцейського батальйону; командиром роти був обер-лейтенант поліції та оберштурмфюрер СС Енгельберт Крейцер⁸¹. Ця рота провела кілька акцій у Славуті: 18 серпня вони розстріляли 322 євреїв; 29 серпня вони розстріляли 65 євреїв; а 30 серпня — 911 євреїв, що загалом склало 1298 єврейських жертв⁸².

У серпні 1941 року розстріли євреїв, що здійснювалися переважно 45-м резервним поліцейським батальйоном (під командуванням майора поліції та штурмбанфюрера СС Мартіна Бессера), також відбулися в Берездові (152 особи),⁸³ в Аннополі (понад 100 осіб)⁸⁴, та в Киликиєві (кілька десятків осіб)⁸⁵. У Красноставі (Берездовський район) майже всі євреї були вбиті (приблизно 800 осіб)⁸⁶. Загалом у Славуті та навколишній місцевості влітку 1941 року було вбито близько 2500 євреїв.

1 березня 1942 року в Славуті було створено гетто; воно було огорожене колючим дротом і охоронялося українськими поліцейськими. Окрім євреїв, які проживали в місті, до гетто також були доставлені євреї зі Славутського та

⁸⁰ BA- BL (Федеральний архів Берліна-Ліхтерфельде), BDC (Берлінський документальний центр), SSNO 2432 ((колекції BDC, різні файли), Організаційний план окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року, опублікований начальником поліції порядку, Берлін, 13 березня 1942 року.

⁸¹ Витяги з обвинувального акту, виданого 2 лютого 1970 року судом штату Регенсбург проти підсудних Розенбауера, Бессера та Кройцера, див. у Круглова, Збірник документів, С. 290.

⁸² Телеграми № 113 та 208, надіслані HSSPF (старший начальник СС і поліції) Росія Південь, 19 серпня 1941 року та 30 серпня 1941 року, та радіограма № 56 від 31 серпня 1941 року, опубліковані в Круглов, Збірник документів, С. 239, 246–247.

⁸³ ДАРФ (Державний архів Російської Федерації), 7021-64-794, стор. 84. Відбувся розстріл 10 серпня 1941 року.

⁸⁴ Див. свідчення Софії Йосипівни Малінської (вересень 1994 р.), опубліковані в книзі Д. Гошкіс, ред., Незагоєна рана. (Славута, Нетішин, Ізяслав, 1996), С. 48–50.

⁸⁵ Там само – С. 81.

⁸⁶ Зверства німецько-фашистських захватчиків: Документи. Випуск 13. (М., 1945), С. 35. На цьому місці 7 серпня було розстріляно 47 чоловіків євреїв, 28–29 серпня 1941 року – близько 700 євреїв.

Берездівського районів. Наприклад, 2 березня 1942 року євреїв з Аннополя (район Славута) зігнали до гетто, а людей похилого віку та інвалідів відібрали та негайно розстріляли⁸⁷. 4 березня 1942 року решту 175 євреїв Красностава було доставлено до Славутського гетто через Берездів⁸⁸. Євреїв з Киликиєва не перевели до Славуті, і приблизно 150 з них було розстріляно поблизу села на початку 1942 року⁸⁹.

Близько 500 євреїв зі Славутського гетто було відправлено на роботи до Берездова та Печивод у березні 1942 року. З них кілька десятків людей померли від голоду та хвороб або були розстріляні за нездатність до роботи. Решту євреїв повернули до Славутського гетто наприкінці червня 1942 року, а тих, хто був надто виснажений, щоб повернутися назад, розстріляли по дорозі. Наприклад, 7 євреїв було вбито поблизу села Жукова⁹⁰. Славутське гетто було ліквідовано 25 червня 1942 року. Цього дня загін поліції безпеки та бійців СД за допомогою німецької жандармерії та української поліції розстріляв більшість євреїв у глибокій западині біля водонапірної вежі на околиці міста; близько 300 дітей втопили в колодязі гетто⁹¹. 25 червня 1942 року було вбито загалом близько 5000 євреїв. Тимчасово врятувалися лише єврейські ремісників та їхні родини (кілька сотень осіб); їх розстріляли у вересні 1942 року.

5 серпня 1971 року крайовий суд у Регенсбурзі (Німеччина) засудив колишнього командира 2-ї роти 45-го резервного поліцейського батальйону Крейцера до семи років позбавлення волі. Суд утримався від покарання колишнього командира 45-го поліцейського батальйону Бессера, враховуючи його похилий вік (у 1971 році Бессеру було 79 років) та поганий стан здоров'я.

**Братська могила на
єврейському цвинтарі.**

⁸⁷ Див. свідчення Малинської (вересень 1994 р.). В Аннополі до листопада 1941 року євреїв з навколишніх сіл (Довжки, Клепачі, Великий Скнит, Головлі) було зосереджено та переселено на одній вулиці разом з місцевими євреями.

⁸⁸ Зверства німецько-фашистських захватчиків: Документи. Випуск 13. (М., 1945), С. 35.

⁸⁹ Гошкіс, Незагоєна рана, С. 81–82.

⁹⁰ Див. свідчення Малинської (вересень 1994 р.).

⁹¹ Гошкіс, Незагоєна рана, С. 6, 50.

Чорний Острів, палацовий комплекс Пшездецьких (1871-1873).⁹³

Чорний Острів — селище, центр Чорноострівської селищної територіальної громади Хмельницького району.

Вперше згаданий у грамоті великого князя литовського Вітовта від 2 вересня 1424, за якою Микола Бедрихович та Кузя обмінялися маєтками так, що останній отримав Чорний Острів та ще два села. У XV—XVIII ст. Чорний Острів перебував у складі Подільського воєводства. Наприкінці XV ст. власниками Чорного Острова були Новодворські, від яких у результаті родинного поділу 1545р. він перейшов до Свірчів. У поселенні був побудований замок. 1556 р. король польський і великий князь литовський Сигізмунд II Август надав Чорному Острову магдебурзьке право, що сприяло розвитку торгівлі та ремесел.

В 1578 р. налічувалося 420 жителів і 84 будинки. 1582 – 1744 рр. перебував у володінні князів Вишневецьких, був центром волості.

⁹²Czarny Ostrów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1880. — Т. I. — S. 767. пол.). http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_I/767; Przędziński A. Podole, Wołyń, Ukraina: obrazymiejsce i czasów, t. 1. Wilno, 1840. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/4826/edition/8585/content>; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, t. 5. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1994; Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-ІІ). — Париж, Нью-Йорк, 1984. — Т. 10. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/euii296.htm>; Єсюнін С.М. ЧОРНИЙ ОСТРІВ, смт Хмельницької обл. // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2013. - 688 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Chornyj_Ostriv_smt

⁹³Наполеон Орда. URL: http://www.pinakoteka.zascianek.pl/Orda/Orda_Podole_R1.htm

В 1744 р. містечко опинилось у володінні представників польського роду Пшездецьких. Основні кошти Пшездецькі зосередили на розбудові власного палацу, перетворивши його на відомий мистецький і культурно-освітній центр Поділля та Волині. Тут було започатковане зібрання книг, картин, скульптур. Заклав мистецькі зібрання Михайло Пшездецький (1747-1799), котрий був останнім писарем Великого Князівства Литовського (посада, що за значенням відповідала прем'єр-міністру). Але справжньої слави шляхетського культурного центру палац в Чорному острові набув за Костянтина Пшездецького (1782-1856), який впродовж тридцяти років був повітовим та губернським предводителем дворянства. Костянтин розширив галерею живопису, домігся заснування повітового дворянського училища, запропонував роботу (розпис костелу та викладання живопису) італійському художнику Матею Бачеллі, утримував оркестр, диригентом якого був італієць Луїджі Тоніні. У 1847 році Пшездецький запросив в Чорний Острів одного з найкращих композиторів і піаністів XIX століття Ференца Ліста. Маєстро високо оцінив майстерність місцевих музикантів, сам неодноразово грав разом з ними, написав у подільському містечку Угорську рапсодію №2.

Надмогильний пам'ятник для улюбленої дочки Лаури.⁹⁴

Ще чимало видатних людей бували та працювали в ті роки у Чорному острові під покровительством Пшездецьких. Так, декілька тижнів провів тут художник Наполеон Орда, створивши п'ять малюнків маєтку. Одна із останніх робіт відомого ландшафтного архітектора Діонісія Макклера – реконструкція парку в Чорному острові, де він реалізовує нову ідею використання води й

⁹⁴URL: <https://ekskyrsii.k-p.net.ua/info/54-laura-i-enedina.html>

старих дерев. Серед учителів дворянського училища був відомий поет-байкар Леонід Глібов – він викладав у 1855-1858 роках географію та історію, написав тут кілька байок та віршів.

Костянтин Пшездецький був не лише шанувальником мистецтва, а й успішним державним діячем. Він дослужився до чину таємного радника та у 1844 році за вірну службу отримав від імператора Миколи I графський титул.

Після 2-го поділу Речі Посполитої 1793 Чорний Острів опинився під владою Російської імперії.

20 листопада 1920 в Чорному Острові остаточно встановлено рад. владу. Після встановлення радянської влади палац було націоналізовано й віддано під школу, костел перетворили на будинок культури, церкву на склад. Твори мистецтва і бібліотека із палацу пропали. А от доля скульптури Лаури⁹⁵, що стояла в костьолі, відома – її у 1938 році перевезли в Кам'янець-Подільський і зараз її можна побачити в кафедральному Петропавлівському соборі.

Під час гітлерівської окупації (7 липня 1941 — 8 березня 1944) для євреїв було створене гетто.

Ратуша в Чорному Острові. 1930-й рік.⁹⁶

⁹⁵Лаура дочка багатих землевласників Пшездецьких. Під час прогулянки вона впала з коня. Наслідки були трагічними. Лаура померла у віці 21 року. Батьки замовили надмогильний пам'ятник для улюбленої дочки у одного з найкращих майстрів В. Бродського. Скульптура за два роки була виготовлена в Італії з цільного шматка дорогого каррарського мармуру. 3-х тонну надгробну плиту з великим трудом доставили з Італії і встановили на могилі Лаури, в усипальниці Пшездецьких їх маєтку Чорний острів. Шедевр майстра дуже символічний. Поряд з ложем лежить книга, розкрита на 21 сторінці- 21 рік прожила дівчина. На книзі зламана гілка, як символ обірваного життя. Янголятко тримає згаслий факел – змарнілу жінку юне життя.

⁹⁶URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1383146832275232&set=g.394200168448510>

Чорний острів, синагога. 1920-і рр.⁹⁷

Єврейська громада⁹⁸

Євреї поселились в Чорному Острові в першій половині XVIII ст.

**Єврейські школярі.
Чорний Острів, 30-ті роки.**

В 1556 р. місту було даровано Магдебурзьке право, що відкрило можливості для вільної торгівлі. На той момент, в містечку проживало 1700 осіб, з яких половина жителів були євреями.

У 18 столітті євреї почали заселяти Поділля – польські поміщики всіляко цьому сприяли, що, звичайно, викликало невдоволення місцевого населення. Але тим не менш, в Чорному Острові існувала віротерпимість та мир. Церква, костел і синагоги стояли майже поруч. В 1765 р. – в містечку проживало 226 євреїв.

За даними «Єврейської енциклопедії» в 1897 році в Чорному Острові проживало 3800 осіб, з них 2166 осіб були євреями, що становило 73%

⁹⁷Світлини Стефана Таранушенка і Павла Жолтовського з експедиції Харківського музею українського мистецтва.

⁹⁸Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Електронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том 15. Трани — Шемини-Ацерет (1913) – С. 852 URL:https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom15_1913__ocr.pdf; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL:http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Российская еврейская энциклопедия.

населення. В цей час діяло 46 дрібних підприємств і 46 ремісничих артілей, основному в них працювали євреї. Серед ремесел домінувало вироблення шкіри, її художнє оформлення. На все Поділля славилися кожухи з Чорного Острова.

У Чорному Острові народився Яків Львович Тейтель (1850–1939) – суддя, доктор права, гуманіст, видатний громадський діяч, захисник прав євреїв, засновник установ для дітей мігрантів у Берліні у 1920–1930-х роках. Міністр юстиції свого часу запропонував йому підвищення по службі, якщо він прийме християнське хрещення. На що Яків Тейтель відповів: «У людини має бути щось непродажне. Я не торгую своїм Богом».

До Другої світової війни в Чорному Острові проживало 1860 євреїв. 550 з них працювало на Красилівському цукровому заводі. В самому селищі було 4 синагоги. Остання з них весною 2016 р. була повністю знесена.

Голокост⁹⁹

Підрозділи 6-ї німецької армії окупували Чорний Острів 7 липня 1941 року. У період після вторгнення Німеччини в СРСР 22 червня 1941 року понад 100 євреїв втекли на схід або були призвані до Червоної Армії, залишилися близько 1000 євреїв у місті на початку окупації. Протягом кількох тижнів військова адміністрація (Ortskommandantur) призначила старосту та сформувала українські допоміжні поліцейські сили. Начальником поліції був П. Ярусевич, а заступником начальника — В. Безносок. У вересні 1941 року було створено німецьку цивільну адміністрацію, підпорядковану Hundertschaftsführeru Шмербеку, гебітскомісару в гебіті Проскурів.

Невдовзі німці запровадили низку антиєврейських заходів; євреям заборонялося залишати село, їх зобов'язували виконувати примусові роботи на будівництві доріг та прибирання вулиць, а також вони були позначені жовтою нашивкою на одязі.

27 липня 1941 року німецькі сили безпеки провели першу акцію в поселенні. Тоді вони зібрали близько 200 дорослих євреїв-чоловіків; близько 20 вдалося втекти, а решту розстріляли. Решту євреїв, переважно людей похилого віку, жінок та дітей, невдовзі переселили до гетто, створеного в частині міста поблизу місця, де була синагога. Євреї змогли забрати з собою більшість своїх речей у гетто. Периметр гетто був обгороджений колючим дротом і охоронявся українською поліцією. Усередині гетто євреї жили в жахливих умовах. Незважаючи на поліцейську охорону, в'язні гетто все ще могли обмінюватися з місцевими селянами через колючий дріт або, можливо, шукати їжу, виконуючи роботу за межами гетто¹⁰⁰.

У травні 1942 року близько 100 євреїв з гетто було відібрано та відправлено разом з іншими євреями з регіону до табору примусових робіт,

⁹⁹CHERNYI OSTROV. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1340-1341. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Яків Хонігсман, «Трагедія євреїв поселення Чорний Острів», «Даїджест», № 5 (22), травень 2001 р.; Шмуель Спектор та Джеффри Вігодер, ред., Енциклопедія єврейського життя до та під час Голокосту (Єрусалим: Яд Вашем; Нью-Йорк: Видавництво Нью-Йоркського університету, 2001), С. 248.

¹⁰⁰Архів візуальної історії Фонду Шоа, №21488, інтерв'ю з Анною Цельнер.

створеного в кінних стайнях у Лезнево, приблизно за 6 кілометрів на північний схід від Проскурова¹⁰¹.

Ліквідацію гетто організував загін поліції безпеки та СД зі Старокостянтинова під командуванням гауптшарфюрера Карла Графа. Рано вранці 12 вересня 1942 року німецька та місцева українська поліція оточила гетто, а потім почала збирати євреїв. Тих, хто не міг рухатися достатньо швидко, били. Після того, як ув'язнених зібрали, провели відбір, і близько 100 євреїв, яких вважали придатними до роботи, відправили до таборів примусової праці поблизу Проскурова, де вони працювали на будівництві доріг. Німецька жандармерія та українська поліція завантажили решту кількох сотень євреїв на вози та супроводжували їх до лісу між селами Павликівці та Гелетинці, за 17 кілометрів на південний захід від Чорного Острова. Тут їх розстріляли разом з євреями з села Фельштина. Після ліквідації українська поліція прочісувала колишнє гетто, шукаючи тих, хто вижив чи сховався під час Акції. Близько 26 з цих нещасних було захоплено та розстріляно на єврейському цвинтарі¹⁰².

Кільком євреям вдалося втекти з гетто під час Акції ліквідації; молода дівчина Анна Цельнер вибігла з дому своїх бабусі й дідуся і прослизнула під час облави та сховалася за господарською будівлею. Пізніше вона проповзла через прогалину в колючому дроті та втекла, зрештою діставшись безпечного місця. Після війни нечисленні євреї, що вижили, невдовзі покинули Чорний Острів.

Свідчення
Києнчук Тамари Федорівни, 1928 р. н.
проживає с.Вовча Гора
вул.Франка
Хмельницького р-ну
Хмельницької обл.
про геноцид єврейського народу

Коли почалася Друга світова війна мені було 13 років. Я проживала з батьками, з сестрою і братом.

Під час війни померла моя мама і ми, троє дітей залишилися самі. Нас забрали до себе сусіди Шинкаруки.

Одного разу з Чорного Острова вели євреїв на розстріл. Один єврей почав тікати, місцеві поліцаї, не німці, почали по ньому стріляти і перебили йому ногу. Вони, поліцаї, приволокли його назад і вкинули в гурт.

Ми, діти, я, Скицюк Рая і Марія йшли позаду тої колони. Як почали стріляти тих людей, ми дуже полякалися і повтікали. Людей було багато, старі, молоді, діти підлітки, але більше жінок з малими дітьми. Коли їх постріляли, засипав їх землею Ілько Голубйов. І ще я бачили ту дівчину Нюсю, яка спаслась в Рідкодубах. Коли ввійшли наші танки в Чорний Острів, то Нюся прийшла з Рідкодуб, вилізла на танк і від радості, що вибили німців, проїхала на танку.

З моїх слів записано вірно при свідках: *[підписи]*

Грига Майя Григорівна *[підпис]*
Литвинюк Олександр *[підпис]*
Андрусевич Раїса Захарівна *[підпис]*

Свідчення Тамари Федорівни Києнчук про розстріл євреїв.¹⁰³

¹⁰¹ Йосип Гройсман, інтерв'ю від 2 січня 2001 року (у Діани Воскобойник), стверджує, що в таборі Лезнево було від 1000 до 3000 євреїв. Ілля Абрамович, «Не забути: Трагедія євреїв міста Зінькова» (Нью Йорк: EffectPublishing, 1991), С. 34–37, вказує, що їх було лише кілька сотень людей.

¹⁰² Яків Хонігсман «Трагедія євреїв селища Чорний Острів»; ДАРФ, 7021-64-817; ДАХО, 863-2-44; Архів візуальної історії Фонду Шоа, №21488, інтерв'ю з Анною Цельнер.

¹⁰³ URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1112915239461972&set=pcb.988567515083908>